

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

**KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA IKONOSTASIMA
JOVANA ČETIREVIĆA GRABOVANA NA PODRUČJU KOPRIVNIČKO-
KRIŽEVAČKE I BJELOVARSKO-BILOGORSKE ŽUPANIJE**

Marina Hrlić

Mentor: dip. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, redovni profesor

Komentorica: dr. sc. Višnja Bralić, docent

Zagreb, 2018.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	1
IZJAVA O AUTENTIČNOSTI	2
UVOD	3
JOVAN ČETIREVIĆ GRABOVAN	4
ILUSTRACIJE	12
POVIJESNE INTERVENCIJE I KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA IKONOSTASIMA JOVANA ČETIREVIĆA GRABOVANA	14
<i>Ikonostas manastira Vavedenja Presvete Bogorodice u Lepavini</i>	14
<i>Ikonostas pravoslavne Crkve sv. Petke u Podgorcima.....</i>	17
<i>Ikonostas parohijske Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu</i>	22
<i>Ikonostas pravoslavne Crkve sv. Petra i Pavla u Gudovcu.....</i>	35
<i>Ikonostas pravoslavne Crkve sv. velikomučenika Pantelejmona u Pavlovcu</i>	38
<i>Ikonostas parohijske Crkve sv. velikomučenika Georgija u Vojakovcu.....</i>	44
<i>Ikonostas pravoslavne Crkve sv. oca Nikolaja u Osijeku Vojakovačkom.....</i>	48
ZAKLJUČAK	55
KATALOG IKONOSTASA JOVANA ČETIREVIĆA GRABOVANA NA PODRUČJU KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKE I BJELOVARSKO-BILOGORSKE ŽUPANIJE	58
01.....	58
02.....	60
03.....	63
04.....	68
05.....	72
06.....	76
07.....	79
BIBLIOGRAFIJA	83
POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	86
SUMMARY	88
KEY WORDS	91

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI

Ja, Marina Hrlić, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul konzervatorstvo diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom Konzervatorsko-restauratorski radovi na ikonostasima Jovana Četirevića Grabovana na području Koprivničko-križevačke i Bjelovarsko-bilogorske županije rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 15.5.2018.

UVOD

Istraživanje ikonostasa albanskog Osječanina značajan je doprinos ne samo baroknom slikarstvu druge polovice XIII. stoljeća već i iznimno zanimljiv slučaj zaštite spomenika. Njegovo ime je Jovan Četirevič Grabovan, a njegovi radovi razasuti su diljem istočne Hrvatske s najvećom koncentracijom na području Koprivničko-križevačke i Bjelovarsko-bilogorske županije. Često ga se proziva jednim od najboljih ikonopisaca koji je radio na tom području za niz pravoslavnih zajednica i crkava. Nasljedstvo koje nam je ostavio Jovan Četirevič Grabovan utoliko je zanimljivije jer na temelju jednog autora možemo pratiti cijeli niz degradacija kojim je ovaj tip spomenika bio izložen. Kako se većinom radi o predmetima koji su dio kulture malih vjerskih zajednica u seoskim naseljima, Grabovanovi ikonostasi su tijekom više od dva stoljeća bili izloženi najrazličitijim uzrocima oštećenja koje konzervatori i restauratori danas nastoje sanirati. Iz očuvanih arhivskih fotografija može se zaključiti da su najveća oštećenja nastala u vrijeme velikih društvenih prekretnica poput Drugog svjetskog rata, a zatim i Domovinskog rata. Nažalost, tek je opasnost od potpunog gubitka Četirevićeve umjetničke baštine u Hrvatskoj potakla veće zanimanje istraživača i konzervatora za ove iznimno vrijedne predmete. No u pojedinim slučajima ni to nije bilo dovoljno za njihovo očuvanje. Neki od njegovih ikonostasa su potpuno uništeni, neki fragmentarno sačuvani, drugi rekonponirani, potpuno neodržavani, neprimjereno tretirani ili podvrgnuti raznim intervencijama drugih slikara.

Od povijesnih zbivanja koja su odredila njihovu sudbinu, složenije je jedino pitanje njihove zaštite i obnove. Grabovanovi ikonostasi su funkcionalni predmeti u službi vjerskih obreda pravoslavnog stanovništva. Naime, mnoge od tih zajednica danas su nestale ili su drastično smanjene te samim time ikonostasi gube svoju funkciju i svoje korisnike koji bi ih trebali održavati. Ta činjenica danas otežava posao konzervatora. U vlažnim crkvama često su zapušteni, izloženi neadekvatnim mikro-klimatskim uvjetima i drvotočcima. Posebnu skupinu problema stvaraju i mnogobrojne intervencije koje je teško ignorirati ili jednostavno nadomjestiti rekonstrukcijama prema komparativnom materijalu i analogijama. Nadalje, postavlja se i pitanje mogu li muzeji trajno zaštititi i prezentirati ove predmete javnosti na što se nadovezuje još jedno u nizu pitanja, a to je kako predmete koje smatramo pravoslavnim naslijeđem približiti široj pretežito rimokatoličkoj javnosti afirmirajući njihovu kulturnu i povijesnu vrijednost.

Sve su ovo zadaci koji se nameću pred službe zaštite, a ključ za njihovo rješenje leži u sustavnom istraživanju i upoznavanju tih predmeta, njihovih povijesnih slojeva, tehničkih obilježja te njihovih vrijednosti. Jedino se tako može pronaći rješenje za njihovo dugotrajno očuvanje.

JOVAN ČETIREVIĆ GRABOVAN

Ikonopisac Jovan Četirević Grabovan, radeći za pravoslavne naručitelje na prostoru Habsburške Monarhije, iza sebe je ostavio vrijedno umjetničko naslijeđe. Unatoč njegovu značaju i velikom opusu djela koja mu se pripisuju, detaljna biografija ovog umjetnika i dalje nije u potpunosti istražena. Turska osvajanja koja su uzrokovala seobe pravoslavnog stanovništva rezultirale su gubitkom kontinuiteta brojnim umjetničkih biografija. Među te umjetnike spada i Jovan Četirević Grabovan. Svoj glas na temu ovog umjetnika dao je među prvima i naš povjesničar umjetnosti Ivan Bach u *Prilogu povijesti srpskog slikarstva u Hrvatskoj od kraja XVII. do kraja XVIII. veka* objavljenom u *Historijskom zborniku* 1949. godine.¹ Jedno od potpunijih izdanja biografije ovog umjetnika izdao je i srpski povjesničar umjetnosti Miodrag Jovanović. On je pokušao iznijeti cjelovitu Grabovanovu biografiju i protumačiti njegov opus što mu je velikim dijelom i pošlo za rukom u tekstu *Jovan Četirević Grabovan* iz 1965. godine² čime je postao jedan od najreferentnijih i najcitiranijih autora ove teme. Zahvaljujući njegovim saznanjima, ono što sa sigurnošću znamo jest da slikar kojeg danas poznajemo kao Jovana Četirevića Grabovana potječe iz velike slikarske obitelji Grabovan iz sela Grabovo što se vidi i prema samom prezimenu. Selo Grabovo nalazi se u središnjem dijelu današnje Makedonije, a obitelj je bila albanskog porijekla. Porodica Grabovan djelovala je na područja između Elbasana u središnjoj i Korce u jugoistočnoj Albaniji³.

M. Jovanović potom navodi da polovicom XVIII. stoljeća dio porodice migrira na sjever te se nastanjuje u Osijeku. Među njima je bio i Jovan Četir, Čatir ili Četirević. Kasnije iz recentnijih izdanja nailazimo na podatatak kako se u Osijek doselio između 1769. i 1772.

¹ Ivan Bach, *Srpsko slikarstvo u Hrvatskoj*, u: *Historijski zbornik*, godina II, broj 1-4, (ur.) Jaroslav Šidak, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1949., str. 185 – 210.

² Miorad Jovanović, *Jovan Četirević Grabovan*, u : *Zbornik za likovne umetnosti 1*, grupa autora, Novi Sad: Matica srpska, 1965., str. 199 – 221.

³ Autor nadalje navodi i podatak kako u Oparitu u Albaniji pod starim obiteljskim imenom Katro još i danas žive potomci ove slikarske obitelji.

godine⁴. Po svom dolasku u Osijek Grabovan otvara majstorsku radionicu. S vremenom je svojem prezimenu dodao nastavak –vić te je tako postao Četirević. Nedostatak potpune biografije ovog slikara rezultira i nepotpunim popisom njegovog umjetničkog opusa. Radovi su mu razasuti po području nekadašnje Karlovačke mitropolije⁵, nalazimo ih u južnoj Mađarskoj te gotovo po cijeloj Slavoniji. Dejan Medaković koji je 1968. objavio djelo *Srpski slikari XVIII. – XX. veka. Likovi i dela*, 1971., *Putevi srpskog baroka*, 1981., *Građa o pravoslavnim crkvama Karlovačke mitropolije XVIII veka* te *Barok kod Srba* iz 1988. godine⁶, tvrdi kako je među svim majstorima koji su radili na tim prostorima upravo Četirević najtalentiraniji jer s velikom vještinom organizira kompozicije na ikonostasima, pogotovo na ikonama manjeg formata⁷. Njegov nam rad pomaže u razumijevanju odnosa Grabovana i ostalih ikonopisaca tog područja. Grabovana i njegovih djela dotakla se i Anđela Horvat 1982. u velikom djelu *Barok u Hrvatskoj*⁸ u kojem u kratkim crtama spominje neka od njegovih značajnijih i većih djela. Mnogo korisnih informacija o stanju nekih od njegovih radova mogu su pronaći i u *Umjetničkoj topografiji Hrvatske* iz 1993. godine⁹ u kojem je najviše informacija iznijela povjesničarka umjetnosti Đurđica Cvitanović. Ona se u svojim člancima nije zadržala samo na ikonografskim opisima, već se bavila i njihovom umjetničkom valorizacijom. Od velikog je značaja u proučavanju života i rada ovog umjetnika bila njegova erminija, odnosno knjižica u koju je bilježio podatke vezane uz svoje radove, ali i privatni život. U tom kontekstu jedan od najvažnijih autora koji je pisao o ovom ikonopiscu je bugarski akademik i istraživač Emmanuel Moutafov koji je proučavao i publicirao transkripciju Četirevićeve erminije. Rezultate svog istraživanja predstavio je na kongresu pod nazivom *Topics in Post-byzantine Painting* 1999. godine, a objavljen 2002. godine s naslovom: *Ioannes Tsetiris from Grabovo or Jovan Chetirević Grabovan?*¹⁰. Svoj doprinos

⁴ Branislav Todić, *Skica za portret Jovana Četirevića Grabovana*, u: *Radovi o srpskoj umetnosti i umetnicima XVIII veka po arhivskim i drugim podacima*, Novi Sad: Matica srpska, 2010., str. 359, 365, 367.

⁵ Karlovačka mitropolija osnovana je 1713., a ukinuta 1920. godine. Obuhvaćala je sedam eparhija: Bačku, Budimsku, Vršačku, Gornjokarlovačku, Pakračku, Sremsko-karlovačku i Temišvarsku. Bila je crkveno i kulturno središte pravoslavnih doseljenika u Habsburškoj Monarhiji.

⁶ Dejan Medaković, *Srpski slikari XVIII. – XX. veka. Likovi i dela*, Novi Sad: Matica Srpska, 1968.; *Putevi srpskog baroka*, Beograd: Nolit, 1971. Str. 239. – 245.; *Građa o pravoslavnim crkvama Karlovačke mitropolije XVIII. Veka*, 1981.; *Barok kod Srba*, Zagreb: Prosvjeta, 1988., str. 227. – 234.

⁷ D. Medaković, 1971., str. 242.

⁸ Anđela Horvat, *Ikone u: Barok u Hrvatskoj*, (ur.) Slavko Goldstein, Milan Mirić, Vera Čičin-Šain, Željko Ivančić, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 175 – 179.

⁹ Đurđica Cvitanović, *Osijek Vojakovački, Crkva sv. Nikole; Vojakovac, Crkva sv. Đurđa*, u: *Umjetnička topografija Hrvatske, Križevci: grad i okolica*, (ur.) Žarko Domljan, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1993., str. 355 – 356; 389 – 391.

¹⁰ Emmanuel Moutafov, *Ioannes Tsetiris from Grabovo or Jovan Chetirević Grabovan?*, u: *Topics in Post-byzantine Painting* (Atena, Congress Byzance and Serbia during the XIVth century, 28 – 29 May 1999), (ur.)

dao je i Dušan Kašić u djelima *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji* iz 1988. godine¹¹ i *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji* iz 1996.¹² Među publikacijama novijeg datuma posebno se ističu Branislav Todić svojim djelom *Radovi o srpskoj umetnosti i umetnicima XVIII. veka* iz 2010. godine¹³ i Aleksandra Kučeković koja se temom pravoslavnih ikonostasa, a time i samim Grabovanom bavila 2015. godine kada je objavila djelo pod nazivom *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*¹⁴. A. Kučeković valja posebno istaknuti jer je upravo ona najviše pridonijela povijesno-umjetničkom tumačenju Grabovanova opusa te povijesnog konteksta njegova vremena. To je dio teme njezinog dugogodišnjeg istraživanja i doktorata¹⁵, a uskoro se očekuje i publikacija nove monografije iste autorice posvećena ovom ikonopiscu.

Neki od Grabovanovih radova, poput onih u Orahovici, Lepavini i Podravskoj Slatini uništeni su tijekom razaranja u Drugom svjetskom, a onaj u Paklenici u Domovinskom ratu. Neki su preslikani ili su desetljećima bili izloženi neadekvatnim uvjetima i neprimjerenim postupcima održavanja, dok sudbine nekih poput onih u Podgorcima i Kuli izlazi iz vidokruga naših dosadašnjih saznanja te tek čekaju da bude rasvijetljene. S obzirom na to da Grabovanov opus nije u potpunosti sastavljen, rizično je donositi bilo kakve konačne zaključke te popis djela koja mu se pripisuju ostaje otvoren. Procjenjuje se da je izradio oko trideset ikonostasa, a slikao je i ikone za tronove, pjevnice, proskinitere i pojedinačne ikone. Na sreću, Grabovan je svoja djela većinom potpisivao te ono što sa sigurnošću znamo jest da je izradio ikonostas za crkvu u naselju Tovariševo (1772.) koji je 1818. bio prodan crkvi u Molovini¹⁶ kod Iloka. Taj ikonostas ujedno se smatra i prvim u nizu ikonostasa koje je napravio po preseljenju u Osijek. Zatim je naslikao ikonu s prikazom Krunjenja Bogorodice u Miškolcima (1773.). Sljedeći pothvat bila su dva ikonostasa za manastire u Orahovici i Lepavini izrađena iste godine (1775.). Na orahovičkom ikonostasu se na jednoj od prijestolnih ikona prvi puta potpisuje kao Četirević te se izjašnjava kao »žitelj osječki«¹⁷. Ikonostas je stradao u bombardiranju 1941. te ponovno 1991. godine. One ikone koje su opstale nalaze se

Eugenia Drakopoulou, Atena: Institute for Neohellenic Research, National Hellenic research Foundation, Christian Archeological Society, 2002., str. 217 – 229.

¹¹ D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2004.

¹² D. Kašić, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd: Muzej srpske pravoslavne crkve, 1996.

¹³ B. Todić, 2010., 355 – 377.

¹⁴ Aleksandra Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2015.

¹⁵ A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, Živopis 5, Beograd: Akademija SPC za umetnost i konservaciju, 2015.

¹⁶ B. Todić, 2010., 365.

¹⁷ A. Horvat, 1982., 175.

u Orahovici, a dio u crkvi sv. Petke u Medincima¹⁸. Crkva u Lepavini doživjela je istu sudbinu tijekom bombardiranja 1943. godine. S crkvom je uništen i ikonostas. Sljedeće ikonostasi u Stonom Beogradu (1776.), Velikom Pogancu (1779.) te Sredicama (1780.) koji je početkom XX. stoljeća prenesen u Gudovac kod Bjelovara. Poseban slučaj je ikonostas u Velikoj Pisanici pokraj Bjelovara koji starija literatura pripisuje Grabovanu¹⁹, no B. Todić tvrdi kako se radi o previdu ranijih istraživača jer Grabovan taj ikonostas nije spominjao u svojoj erminiji te dodaje kako je ikonostas djelo Lazara Serdanovića iz 1774. – 1775. godine dok je Grabovan izradio samo ikone za tron²⁰. Oko datacije ikonostasa iz sela Pavlovac istraživači se i dalje razilaze (1778./1783.). Razlog ovoj nesuglasnosti su dva natpisa koji potječu iz 1778. i drugi iz 1783. godine. Sljedeće rad koji mu se pripisuje je ikona s prikazom Uskrsnuća Lazarova (1781.) koja je u privatnom vlasništvu u Bečeju²¹. Za manastir u Rakovici pokraj Beograda naslikao je ikonu Bogorodice (1782.), a ikonostas za crkvu u Vojakovcu (1782.). Dvije godine kasnije izrađuje ikonu Bogorodice i Krista s jedanaest polja na kojima su prikazi raznih svetaca, apostola i scena iz Novoga Zavjeta (1784.). Ona se danas nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu. Ikonostas u Podravskoj Slatini u crkvi sv. Petra i Pavla (1785.) sljedeći je u nizu²². Za slatinski ikonostas pretpostavlja se da je bio vrhunac likovne kvalitete Grabovanovog slikarstva, no s obzirom na to da je i taj ikonostas uništen u Drugom svjetskom ratu, ova tvrdnja ostaje samo na razini hipoteze. Po završetku posla u Podravskoj Slatini, Grabovana je novi posao čekao u Paklenici za čiju je crkvu također izradio ikonostas (1786.). Paklenički ikonostas stajao je u crkvi sve do 1941. kada je vojna postrojba Nezavisne države Hrvatske razorila crkvu i njezin inventar zbog čega nije sačuvan ni ovaj ikonostas²³. Pred kraj karijere posao ga je odveo u Kulu gdje je izradio još jedan ikonostas²⁴ (1787.). Ovaj se ujedno smatra i njegovim posljednjim djelom jer nakon 1787. godine o

¹⁸ B. Todić, 2010., 367.

¹⁹ M. Jovanović, 1965., 207.; D. Medaković, 1971., 242.

²⁰ Todić objašnjava kako je do zablude došlo jer se u natpisu na ikoni trona (koja jest Grabovanovo djelo) spominje riječ »іконостас«, no u XVIII. stoljeću se ta riječ odnosila na proskinitar ili tron, a riječ »темгло« na ikonostas. Vidi u: B. Todić, *Skica za portret Jovana Četirevića Grabovana* u: B. Todić, *Radovi o srpskoj umetnosti i umetnicima XVIII veka po arhivskim i drugim podacima*, Novi Sad: Matica srpska, 2010., str. 372.

²¹ B. Todić, 2010., 373.

²² Prema podacima koje iznosi Jovanović, slatinski ikonostas je njegov posljednji rad. Vidi u: M. Jovanović, *Jovan Četirević Grabovan*, u: *Zbornik za likovne umetnosti I*, grupa autora, Novi Sad: Matica srpska, 1965., str. 210.

²³ B. Todić, 2010., 375 - 376.

²⁴ Pretpostavlja se da je Grabovanov ikonostas uklonjen iz crkve 1870. godine kada je crkva dobila novi. Međutim, ostaje nepoznato što se s njim desilo nakon toga. Vidi u: B. Todić, *Skica za portret Jovana Četirevića Grabovana* u: B. Todić, *Radovi o srpskoj umetnosti i umetnicima XVIII veka po arhivskim i drugim podacima*, Novi Sad: Matica srpska, 2010., str. 376.

²⁴ B. Todić, 2010., 373.

njemu nema sačuvanih podataka. Ujedno je važan i zbog preciznijeg utvrđivanja godine Grabovanove smrti budući da o njoj nema izričitih podataka.

Većina autora koja se bavila Jovanom Četirevićem Grabovanom je prihvatila podatak da se rodio 1720. godine²⁵. B. Todić je otišao korak dalje i skrenuo pozornost na odavno objavljen podatak u kojem stoji kako je Grabovan 1772. imao 56 godina, što znači da je rođen 1716. ili oko te godine²⁶. U potrazi za Grabovanovim stopama vrlo važnu ulogu odigrala je i njegova ranije spomenuta erminija koja se danas čuva u Biblioteci pravoslavne crkve u Széchényiu u Mađarskoj. Do sada su proučene su samo Grabovanove bilješke na marginama stranica, a detaljna analiza cijele knjižice ostaje zadatak budućih istraživanja. U njoj je zapisano da je već 1736. godine otputovao u Mađarsku gdje je proveo deset godina da bi 1746. krenuo putem Rusije. Ondje je izučio svoj zografski zanat. Kako je radio i u Rumunjskoj, pretpostavlja se da je ondje izradio svoje prve značajnije narudžbe²⁷. Ista ta knjižica potakla je neke istraživače na postavljanje pretpostavke o tome da je obitelj Četirević bila zapravo grčkog porijekla²⁸, no ne slažu se svi istraživači s tom pretpostavkom.²⁹ Po povratku iz Rusije 1750., Grabovan je pet godina proveo u rodnom Grabovu gdje se i oženio. Izuzev tog detalja, ostali podaci o period između 1750. i 1755. godine ostali su nerasvjetljeni u njegovoj biografiji. U Osijeku, gdje su već živjela njegova braća³⁰, zabilježen je od 1767. godine. Po svom dolasku osnovao je radionicu te ubrzo postao jedan od najcjenjenijih ikonopisaca istočne Hrvatske i Slavonije.

Oko godine Grabovanove smrti također su se razvile razne hipoteze. Dok M. Jovanović sa sigurnošću tvrdi da je Grabovan umro 1890. godine³¹, D. Medaković s isto toliko uvjerenja navodi godinu 1781. kao godinu slikareve smrti što objašnjava tvrdnjom kako nakon 1780. godine ne nailazimo više ni na kakve podatke o njemu. Tome pridodaje podatak da je »Jovan, sin Janka Grabovana, sahranjen 29. VIII 1781. u porti osječke pravoslavne crkve isto lice sa

²⁵ M. Jovanović, 1965., 202.

²⁶ B. Todić, 2010., 359.

²⁷ E. Moutafov, 2002., 217.

²⁸ Okidač ovakih hipoteza jest okolnost da je veći dio Grabovanove knjižice ispisan grčkim jezikom, čak i osobni podaci kao što je smrt majke i rođenje djece. Kako je ermanija bila namjenjena za osobnu upotrebu, slijedi potencijalni zaključak kako je grčki zapravo bio njegov materinji jezik. O tome u prvom redu piše E. Moutafov, 2002., 227.

²⁹ Prema mišljenju B. Todića nije valjano Grabovana smatrati Grkom. Trvdi da se grčkim služio samo u pisanju te da grčku ortografiju nikada u potpunosti nije savladao. B. Todić, 2010., 359.

³⁰ B. Todić, 2010., 357.

³¹ M. Jovanović, 1965., 214.

našim slikarom.«³². U odabiru vjerodostojnije teze ključnu ulogu odigrali su ikonostasi koji su nastali nakon 1781.: pavlovački, vojakovački, slatinski, paklenički te ikonostas iz Kule što znači da se teorija M. Jovanovića pokazala bližoj istini. Zahvaljujući novijim istraživanjima, godina Grabovanove smrti pomaknuta je pola desetljeća kasnije, čak do 1787. nakon čega, osim podataka i ikonostasu u Kuli, ne nalazimo daljnje podataka o njemu. Kako u crkvenim knjigama u Osijeku nema traga o njegovoj smrti, pretpostavlja se da ga je smrt zadesila u nekom drugom mjestu. Nakon svega što znam o njegovom životu, ne bi trebalo odbaciti mogućnost da je umro radeći na nekom novom ikonostasu³³.

S obzirom na to da je većinu ikonostasa izveo u relativno kratkom roku, jasno je da je iza sebe imao skupinu uvježbanih pomoćnika, no samo je u tri slučaja naveo i njihova imena. O tome svjedoče sačuvani natpisi na ikonostasima. U Molovoni je to bio Georgije Grabovan³⁴, a u Lepavini i Stonom Beogradu Grigorije Popović³⁵.

Dok je umjetnički izraz njegovih predaka i rođaka koji su ostali u rodnom kraju zadržao konzervativnost u svojoj izvedbi, Grabovanov umjetnički razvoj tekao je drugačijim tijekom. S jedne stanje u njegovom slikarstvu je vidljiva tradicionalna koncepcija zografskih slikara, a s druge strane, on svoj izraz prilagođava vremenu i ukusu nove okoline u kojoj djeluje. Njegovi radovi ukazuju na adaptaciju slikarskog izraza tipičnu za umjetnike prijelaznog razdoblja XVIII. stoljeća kada umjetnici počinju pokazivati veću sklonost svjetlosti i bogatijem koloritu te više pažnje posvećuju sadržaju koje te ikone ilustriraju. Grabovan se koristio već poznatim rješenjima, te tako možemo govoriti o oponašanju ili izravnom preuzimanju modela. Njegov glavni izvor predložaka bila je Biblija ectypa koja je već odavno bila polazišna točka slikara prijelaznog razdoblja, naročito u odabiru kolorita. Primjerak te Biblije nalazi se u Nacionalnom muzeju u Beogradu, a sačuvane bilješke potvrđuju kako je knjiga bila Grabovanov osobni primjerak³⁶. Drugi izvor predložaka bila je zbirka manierističkih talijanskih grafika koja je općenito ostavila traga na istočnjačkoj umjetnosti XVIII. stoljeća³⁷. Ovakvom fuzijom Grabovan je stvorio italo-bizantski stil te kroz njega

³² D. Medaković, 1971., 243.

³³ B. Todić, 2010., 376 – 377.

³⁴ Ukoliko je to točno, zasigurno je potjecao iz iste obitelji.

³⁵ M. Jovanović, 1965., 242; D. Medaković, 1971., 242; B. Todić, 2010., 376 – 377.

³⁶ M. Jovanović, 1965., 200.

³⁷ I. Bach, 1949., str. 205.

³⁸ Isto, 219.

uspješno infiltrirao sve tradicionalne zografske norme poput nedozvoljenog pada sjena³⁸ ili tradicionalnih kompozicija svetačkih likova.

Porijeklo Jovana Četirevića Grabovana nesumnjivo je vezano uz veliku slikarsku porodicu albanskih Grabovana i za jednu od njihovih selidba u sjeverne krajeve. Nadalje, Jovanović ističe kako postoji velika vjerojatnost da postoji barem još jedan Grabovanov prethodnik istog imena. No dok se ne ispita čitava genealogija Četirevića u Albaniji, ništa se ne može sa sigurnošću zaključiti³⁹. Nesuglasnosti se javljaju i u valorizaciji njegovih radova jer, dok mnogi autori Grabovana proglašavaju jednim od najboljih, ako je i najboljim ikonopiscem druge polovice XVIII. stoljeća na ovim prostorima⁴⁰, pronaći će se i oni koji takve atribute odbacuju nazivajući ih pretjeranim i neosnovanim te Grabovana smatraju još jednim u nizu slikara prijelaznog razdoblja, točnije, jednim od njegovih kasnijih predstavnika⁴¹. Ako još jednom proučimo kronologiju njegovog rada, nameće se zaključak kako su sedamdesete i osamdesete godine XVIII. stoljeća bile najplodnije godine Grabovanovog stvaralaštva. Ikonostas u Orahovici ukazuje na promjene stila i odmak od tradicije. Upravo je taj ikonostas ključan u njegovu opusu jer ga je učinio najtraženijim pravoslavnim slikarom Slavonije i istočne Hrvatske⁴². Oni iz Velikog Poganca i Pavlovca svojom tehničkom izvedbom svjedoče o tome kolike su bile njegove umjetničke mogućnosti.

Ono što Grabovana i umjetnike prijelaznog razdoblja čini prepoznatljivima jest kombiniranje različitih umjetničkim utjecaja i tradicija. Od Bizanta preko talijanske renesanse do baroka i konačno rokoka. Bizantska tradicija u Grabovanovim radovima uočljiva je prije svega na prijestolnim ikonama jer su likovi frontalni, pomalo plošni i grafički riješeni, no takav impost i izraz su ikonografski uvjetovani. Utjecaj talijanske renesanse⁴³ primjetan je ponajprije ikonama *bazisa* ili prazničkim ikonama gdje su scene smještene u pejzažu ili ambijentu s naglašenom perspektivom, a kolorit je svjetliji. Barok je očit na rezbarenoj drvenoj konstrukciji, bogatoj pozlati te maštovito i duboko rezbarenom ornamentu s čestim motivom *roccailea*.

³⁸ Prema tradiciji izrade ikona, nije dozvoljeno da na svetački lik pada bilo kakva sjena. Ovo pravilo vezano je uz dogmu o spasenju i tome kako je spasenje namijenjeno svim ljudima.

³⁹ M. Jovanović, 1965., 212.

⁴⁰ D. Medaković, 1971., 235.; B. Todić, 2010., 377.

⁴¹ M. Jovanović, 1965., 219.

⁴² A. Kučeković, 2015., 214.

⁴³ M. Jovanović, 1965., 219.

»Srpski slikari tog prelaznog vremena, koji su kroz simbiozu postvizantijanskih tradicija i uticajima savremenih pravaca premostili izmirili dve epohe, dva sveta – mistični i spiritualni srednje i profanog novog veka (...) Jovan Četirević Grabovan (...) ostaje jedan od kasnijih, ali važnijih predstavnika srpskog slikarstva prelaznog perioda XVIII. veka.«⁴⁴

⁴⁴ Isto, str. 220.

ILUSTRACIJE

1. Veliki Poganac, Bogorodica Platytera;
(KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

2. Veliki Poganac, carske dveri;
(KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

3. Pavlovac, ikona Isusa Krista iznad carskih dveri; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

4. Ikonostas manastira Rođenja Bogorodice u Oraševici; (iz: A. Kučeković, 2015., str. 214)

POVIJESNE INTERVENCIJE I KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA IKONOSTASIMA JOVANA ČETIREVIĆA GRABOVANA

Ikonostas manastira Vavedenja Presvete Bogorodice u Lepavini

U naselju Lepavina nalazi se manastir čiji korijeni sežu iz druge polovice XVII stoljeća⁴⁵. Smješten je desetak kilometara sjeveroistočno od Križevaca.

Lepavinski ikonostas Grabovan je izradio sa svojim suradnikom Grigorijem Popovićem 1775. godine. Bio je karakterističan po svojoj naglašenoj horizontalnosti. Krasilo ga je preko trideset ikona i, sudeći prema oskudnim podacima, bio je bogato ukrašen vješto rezbarenim baroknim dekoracijama presvučenima pozlatom. Konstrukcija, njene profilacije i dekorativna plastika, bili su dodatno naglašeni fino izvedenom mramorizacijom. Osim ikonostasa, Grabovan je naslikao i Krunjenje Bogorodice iznad crkvenih vrata, vjerojatno na drvenoj podlozi jer nije poznato da se bavio zidnim slikarstvom⁴⁶.

No Grabovanov ikonostas, kao ni scenu Krunjenja Bogorodice se u lepavinskoj crkvi više ne mogu zateći zbog bombardiranja 1943. godine u vrijeme Drugog svjetskog rata. Tom je prilikom razorena crkva u Lepavini, a zajedno s njom je gotovo potpuno uništen i Grabovanov ikonostas⁴⁷. M. Jovanović u *Zborniku* dodaje kako su ostale sačuvane samo dvije ikone: Smrt Bogorodice i Krštenje Kristovo koje su u tom trenutku bile u veoma lošem stanju i obješene na improviziranu oltarnu pregradu⁴⁸ sve dok iz Križevaca nije nabavljen drugi ikonostas. Njega je 1948. godine fotografirala Ana Deanović i 1960. Nino Vranić⁴⁹. A. Deanović je na poledinu fotografije zapisala: »Ikonostas iz Križevaca premješten ovamo. Slaba radnja stara oko sto godina.«⁵⁰. Pisani izvori tvrde kako se dvije sačuvane ikone još uvijek nalaze u manastiru⁵¹, osoblje manastira takve tvrdnje niječe. U Muzeju srpske pravoslavne crkve u Zagrebu mogu se vidjeti tri Grabovanove ikone za koje stoji da su iz Orahovice. Jedna je u

⁴⁵ Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 2004., str. 360.

⁴⁶ B. Todić, 2010., 369.

⁴⁷ Dušan Kašić, *Lepavina*, u: *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd: Muzej srpske pravoslavne crkve, 1996., str. 135.

⁴⁸ M. Jovanović, 1965., 204.

⁴⁹ Lepavina, manastirska crkva Vavedenja Gospodnjeg, Nino Vranić, 9. 5. 1960. (MK, UZKB – F, inv. br. 21914, br. neg. I-C-185); (MK, UZKB – F, inv. br. 21915, br. neg. I-C-185).

⁵⁰ Lepavina, manastirska crkva Vavedenja Gospodnjeg, Aca Deanović, 28. 5. 1948. (MK, UZKB – F, inv. br. 5719, br. neg. I-b-41).

⁵¹ M. Jovanović, 1965., 210; B. Todić, 2010., 369.

izvrsnom stanju i prikazuje uskrslog Krista. Oblikom i koloritom ne uklapa se među spomenute dvije na kojima se može zamijetiti veća upotreba zlata u pozadini. Dvije od te tri su u veoma lošem stanju s vrlo oštećenim okvirima i dobrim dijelom otpalom polikromijom. Jedna prikazuje Smrt Bogorodice, a druga Krštenje Kristovo. Da su dvije oštećene ikone posljednji ostaci lepavinskog ikonostasa dokazuje fotografija cjeline na kojoj se, ako se pomnije prouči, mogu prepoznati te dvije ikone.

Kako je stradao relativno vrlo rano, lepavinski ikonostas nije bio podvrgnut nikakvim intervencijama ili postupcima zaštite ili barem za sada nisu pronađeni izvori koji bi tvrdili drugačije. Važan izvor informacija postao je njegov natpis. Budući da se radilo o vrlo velikoj i važnoj narudžbi, Grabovan je na ikonostasu zapisao duži natpis. Iz njega se doznaje tko su bili onodobni crkveni namještenici te kako je ikonostas podignut o trošku gradova, trgovaca i uz pomoć pravoslavnog stanovništva okolice. Na kraju je zabilježen datum završetka radova: »21. август 1775« i imena slikara: »трудоm и рукодјелијем ѣконписцев Їоанна Грабована Четиревича и Григорѣа Поповича оученика его«⁵².

Nedavno su u Lepavini završeni radovi na novom ikonostasu koje su izveli Nikolaj Muhin, član Ruske akademije i klesarska radionica iz Bele Vode⁵³. Iako postoji dovoljno dokumentacije na temelju koje je bilo moguće izvesti faksimilsku rekonstrukciju Grabovanova ikonostasa, manastir se nije odlučio za takav pothvat te sjećanje na njegov ikonostas ostaje sačuvano tek u dvije teško oštećene ikone i arhivskim snimcima.

⁵² B. Todić, 2010., 369.

⁵³ <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=7144> (pregledano 2. siječnja 2018.)

5. Lepavina; (novi ikonostas, <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=7144>, posvećen 2017.)

6. Smrt Bogorodice i Krštenje Kristovo, jedine dvije preostale ikone ikonostasa iz Lepavine (Muzej srpske pravoslavne crkve, Zagreb, snimila: M. Hrlić, 2018.)

Ikonostas pravoslavne Crkve sv. Petke u Podgorcima

Oko deset kilometara sjeverno od Bjelovara nalazi se naselje Podgorci. Crkva je u dobrom stanju i bila je obnovljena sedamdesetih godina prošlog stoljeća o čemu svjedoči njena fasada i novo krovište međutim, već niz godina nije u funkciji. Ne zna se kada je točno podignuta zidana crkva, no u historiografskim podacima, spominje se da je crkva postojala već 1693. U crkvenim inventarima stoji kako je 1813. još uvijek bila drvena i imala *piltaorsko templo*, što drugim riječima znači da je ikonostas napravio neki priznati majstor, za razliku od *tišljarskih templa* koji su se u starijoj literaturi odnosili na ikonostase slabije kvalitete⁵⁴. O ikonostasu ne postoji puno zabilježenih podataka. Zahvaljujući natpisu koji je objavljen u starijoj literaturi, izrađen je 1777. godine. Poznato je da je Grabovan za crkvu u Podgorcima izradio i ikone za proskinitar, tronove i pjevnice.⁵⁵

U svetištu još uvijek stoji ikonostas. Visok je 4,50, a širok 5,27 metara. I njime dominiraju tri horizontalne osi koja ga dijeli u tri zone, a ispod samog trijumfalnog luka smještene su četiri ikone i raspelo. Centralna vertikalna os je dekorativno najbogatija. Perforirani okviri u rokoko stilu krase carske dveri, medaljone i raspelo.

Iz podataka koje 1965. godine u *Zborniku* donosi M. Jovanović zaključuje se da ikonostas nije stradao u razaranjima tijekom Drugog svjetskog rata kako je to bio slučaj s prethodnim lepavinskim jer autor štoviše, na temelju stilske analize podgoričkog i pavlovačkog ikonostasa donosi zaključak kako je ovaj podgorički morao nastati prije pavlovačkog⁵⁶.

Današnje stanje nipošto nije onakvo kakvo je poznato iz oskudnih podataka u literaturi. Utvrđivanje tijeka zbivanja dodatno je otežano jer u fundusu fototeke Ministarstva ne postoje nikakvi slikovni podaci o crkvi ili ikonostasu kao što je bio slučaj s gotovo svim ostalim ikonostasima.

Kako crkva već duže vrijeme nije u funkciji, niz godina je bila sklonište za golubove koji su ulazili kroz razbijene prozore. Danas se na prozorima nalaze mreže koje ih u tome

⁵⁴ <http://casopis.prosvjeta.net/fragmenti-kulture-u-nestajanju/> (pregledano 17. veljače 2018.)

⁵⁵ M. Jovanović, 1965., 206; B. Todić, 2010., 370.

⁵⁶ Vidi u: M. Jovanović, 1965., 211.

sprječavaju, no crkva nije počišćena od velikih naslaga ptičjeg izmeta i uginulih ptica iako je na popisu zaštićenih objekata pod oznakom Z-2926⁵⁷.

O Grabovanovu ikonostasu više ne možemo govoriti kao takvom. Možemo govoriti o par medaljona ili ikona na kojima se preko debele naslage prljavštine i ptičjeg izmeta nadzire njegova ruka, a sve ostalo: konstrukcija i većina ostalih ikona unatoč nečistljivosti, očigledno nisu njegova rukotvorina. Dva manja medaljona u centralnoj osi ikonostasa svojom formom i dekorativnim okvirom odaju Grabovana kao njihova autora. Carske dveri, raspelo i dvije popratne ikone uz raspelo mogli bi također biti dijelovi preuzeti s nestalog Grabovanovog ikonostasa, no bez postupaka čišćenja takvo što se za sada ne može sa sigurnošću potvrditi. Ista pretpostavka vrijedi i za rezbarene stupove čiji kapiteli vrlo uvjerljivo podsjećaju na Grabovanove. U skladu s time može se reći kako trenutni podgorički ikonostas ukazuje na barem dvije faze: klasicističku koja se odnosi na konstrukciju, bočne dveri, tri reda ikonostasa i dvije ikone vršnog reda; zatim carske dveri, raspelo i dvije popratne ikone iz raspelo (čija atribucija nije posve sigurna) te dva medaljona u središnjoj osi koje bez sumnje pripisujemo Grabovanu.

Od ostalog spomenutog inventara koji je Grabovan napravio za crkvu u Podgorcima je tijekom evidencije stanja 2017. zatečena jedna ikona na pjevnici.

U ovoj fazi je teško sa sigurnošću reći koja je bila sudbina podgoričkog ikonostasa jer sustavna istraživanja na samom predmetu još nisu provedena, a malobrojni i škrti pisani izvori nigdje ne spominju nikakav događaj čiji bi razmjeri objasnili današnje stanje ikonostasa. Ikonostas bi svakako trebalo očistiti od nataloženog ptičjeg izmeta i prljavštine. Daljnju sudbinu podgoričkog ikonostasa teško je predvidjeti i ona neposredno ovisi o tome postoji li motivacija lokalne zajednice da se ikonostas očuva *in situ*. Muzealizacija koja se često nameće kao optimalno rješenje, zbog stanja u kojem se ikonostas danas nalazi, nikako nije provediva prije čišćenja i konzerviranja slika s ikonostasa.

⁵⁷ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212> (pregledano 2. svibnja 2018.)

7. Podgorci, detalj trećeg reda ikonostasa s Grabovanovim medaljonima; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

8. Detalj vršne grede ikonostasa s ikonama i karakterističnim oblicima degradacije; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

9. Stražnja strana ikonostasa; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

10. Detalj s medaljonom iznad carskih dveri i prvog i drugog reda ikonostasa s rezbarenim stupovima; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

11. Unutrašnjost crkve s pogledom na ikonostas; (<http://casopis.prosvjeta.net/fragmenti-kulture-u-nestajanju/>)

12. Carske dveri; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

Ikonostas parohijske Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu

Naselje Veliki Poganac nalazi se oko dvadeset kilometara sjeverno od Križevaca. Pravoslavna crkva u Velikom Pogancu datira iz 1722. godine⁵⁸, a ikonostas i proskinitar iz 1779. godine⁵⁹.

Ikonostas iz Velikog Poganca visok je 5,85 metra, a širok 5,07 metara. Staložen i smiren barok čini ovaj ikonostas u isto vrijeme i raskošnim i decentnim. On nosi deset pojedinačnih, dvanaest dvojnih ikona, trinaest medaljona, raspelo i četiri vratnice. Barokni dekorativni elementi okvira i kapitela rese ikone, ali ne skreću pozornost s njihovih likova i scena.

Kratku zabilješku o stanju ikonostasa u Velikom Pogancu među prvima donosi M. Jovanović 1965. godine: »Analiza Grabovanovih ikona u Velikom Pogancu je otežana jer su ikone apostola i proroka potamnjele, a s onih u donjim zonama, neukim čišćenjem, boje su gotovo sasvim sprane.«⁶⁰. Naime, sredinom XX. stoljeća ikone trećeg reda postale su žrtvom neadekvatnog čišćenja reaktivnim kemikalijama. Radilo se o pokušaju onodobnog paroha da ikone potamnjele od dima i čađe učini ponovno vidljivima. Taj pothvat nepovratno je oštetio oslik ikona jer je na pojedinim mjestima slikani sloj oštećen i ostrugan do bijele preparacije. Ta su oštećenja bitno otežala budući rad konzervatora-restauratora u određivanju pristupa obnovi cijelog ikonostasa te posebno u razini rekonstrukcije i ujednačavanja cjelovitosti oslika svih ikona. Autor najstarije poznate fotografije ikonostasa iz Velikog Poganca je Nino Vranić, a snimljena je 1960. godine⁶¹. Na njoj se jasno vide rezultati prečišćivanja dvojnih ikona, kao i prvog medaljona s lijeve strane te posljednja dva s desne strane luka ikonostasa, a dokumenti očuvani u arhivu Hrvatskog restauratorskog zavoda donose dugačku povijest nastojanja da se ikonostas obnovi. Na takvo degradirajuće stanje ikonostasa prvi je reagirao ondašnji paroh Milan Babić koji 1970. godine o svemu tome obavještava Restauratorski zavodu JAZU. U njegovu pismu stoji sljedeće: »Пвослаиа црква св. Ђурђа у Вел. Поганцу има иконостас од познатог иконописца Јовна Четиргабована из 1779г. Тај иконостас је у доста трошном стању и општеуен је. Моли се наслов да пошаље овамо јеног стручњака

⁵⁸ Pavao Lerotić, Edo Anušić, *Obnova ikonostasa Jovana Četirevića Grabovana u Velikom Pogancu*, Hrvatski restauratorski zavod, <http://www.h-r-z.hr/index.php/djelatnosti/konzerviranje-restauriranje/staf2/1293-obnova-ikonostasa-jovana-etirevia-grabovana-iz-velikog-poganca> (pregledano 29. siječnja 2018.)

⁵⁹ M. Jovanović, 1965., 206.

⁶⁰ Isto, 207.

⁶¹ Veliki Poganac, parohijska crkva sv. Georgija, Nino Vranić, 05. 1960. (MK, UZKB – F, inv. br. 22293, br. neg. I-A-191).

koji bi pregledao ikonostas, o koeme je reč, te bi ustanovio koliko bi stajali radovi oko istog. Nakon toga bi bilo potrebno za to osigurati sredstva iz republičkog fonda za unapređenje kulturne djelatnosti.«⁶²

(»Pravoslavna crkva sv. Đurđa u Vel. Pogancu ima ikonostas od poznatog ikonopisca Jovana Četirgrabovana iz 1779g. Taj ikonostas je u dosta lošem stanju i oštećen je. Moli se naslov da pošalje ovamo jednog stručnjaka, koji će pregledati ikonostas, o kome je reč, te bi ustanovio koliko bi trajali radovi oko istog. Nakon toga bi bilo potrebno da se osiguraju za to sredstva iz republičkog fonda za unapređenje kulturne djelatnosti.«)

Deset godina kasnije, 1980. godine, Ferdinand Meder, ravnatelj Zavoda za restauriranje umjetnina u Zagrebu, nakon provedene evidencije stanja obavještava Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture o rezultatima pregleda: »Prema dogovoru s vašim Zavodom pregledali smo inventar crkve sv. Đurđa u Velikom Pogancu i o rezultatima tog pregleda dostavit ćemo vam posebni izvještaj. Najznačajniji dio tog inventara je ikonostas iz 1779. god., sa slikama Jovana Četira Grabovana. S obzirom na stanje ovog ikonostasa, posebno pojedinih slika, predlažemo da se u 1981. godini krene sa zaštitnim radovima na ikonostasu i to demontažom, te konzerviranjem i restauriranjem četiri ikone prvog reda ili *bazisa* sa scenama iz Starog i Novog zavjeta kao i preventivnom zaštitom najugroženijih dijelova.«⁶³. Iz dopisa koji slijede saznaje se kako Grabovanov ikonostas nije bio odmah uvršten u program zaštite. Godine 1983. Zavod za zaštitu spomenika kulture ponovno predlaže da se u Program kulturnog razvoja na razini Republike Hrvatske za 1984. godine uvrste i radovi na ikonostasu u Velikom Pogancu uz procjenu troškova radova u iznosu od 240 000 dinara⁶⁴. Sljedeće godine Ferdinand Meder u pismu upućenom Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture među devet prijedloga za konzervatorsko-restauratorske radove u 1985. godini navodi i ikonostas iz Velikog Poganca⁶⁵. Opis stanja ikonostasa te posebno ikona izrađena je također 1984. godine. U opisu stanja ikonostasa navodi se sljedeće: »Ikonostas je u cjelini u lošem stanju: crvotočan, nosilac je na niz mjesta ispucan, boja s podlogom mjestimično je otpala, donji dijelovi s mehaničkim oštećenjima, a u gornjem dijelu slikani sloj je zatamnjen čađom. Neki ornamentalni dijelovi su premazani bronzom, a dijelom nedostaju. Konstrukcija

⁶² Pismo svećenika Milana Babića, Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda, Registar br. 25, br. 29/1-70.

⁶³ Dopis restauratorskog zavoda JAZU i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Arhiv HRZ-a, Registar br. 25.

⁶⁴ Prijedlog za uvrštavanje dobra u program kulturnog razvoja na razini Republike za 1984. godinu, Arhiv HRZ-a, Registar br. 25.

⁶⁵ Zahtjev za konzervatorsko-restauratorske radove, 138/84, Arhiv HRZ-a, Registar br. 25.

ikonostasa je oslabljena»⁶⁶. U nastavku evidencije stanja iznesen je i program predviđenih radova podijeljen u pet faza. Prva faza radova trebala se sastojati se od konzerviranja i restauriranja četiriju ikona *bazisa* ikonostasa te razrade plana za obnovu ikonostasa u cjelini. Druga faza se odnosila na radove na prijestolnim ikonama i dverima, treća na trećem i četvrtom redu, četvrta na vršni red i medaljone luka te na koncu peta koja je bila predviđena za radove na rezbarenim dekoracijama i konsolidiranju konstrukcije. Tijekom 1984. izrađen je i troškovnik s procjenom iznosa sredstava za provedbu predviđenih radova u naredne tri godine. Procijenjeno je da će se, uz prethodno spomenute radove 1984. u iznosu od 240 000 dinara, 1985. trebati izdvojiti 760 000 dinara, a u 1986. 720 000 dinara. Planirani radovi za 1984. godinu predviđali su demontiranje četiriju ikona prizemnog reda, dezinfekciju i učvršćivanje nosača, čišćenje ikona, konzerviranje, rekonstrukciju podloge te lakiranje, završno retuširanje i nanošenje zaštitnog premaza u završnoj fazi uz izradu popratne dokumentacije. No taj plan nije bio realiziran, a na dokumentu nije navedeno ime autora⁶⁷.

Krajem 80-ih izrađen je detaljan opis stanja s prijedlogom radova. Opis ne nosi datum, no sudeći prema datiranoj dokumentaciji iz istog perioda, vjerojatno je izrađen 1988. godine. Nije naznačeno tko je autor, no ustanovljeno je da ga je izradila Olga Nikolić, konzervatorica-restauratorica kojoj je bilo dodijeljeno vodstvo radova na ikonostasu Velikog Poganca. Taj opis središnji je dokument u istraživanju i daljnjem organiziranju radova. U opisu su po redovima ikonostasa detaljno nabrojana sva uočena oštećenja. Tako za prvi red ikonostasa stoji: »Tempera na drvu, mjestimično vrlo oštećena. Temeljničnik je također oštećen, na mnogo mjesta raspucana je daska ili je samo napuknuta. Na tim oštećenim mjestima podloga zajedno sa bojom otpucava od temeljnika te otpada naročito u donjim dijelovima ikona. Sve ikone su prljave, požutjele od starog laka, pune mrlja, mehaničkih oštećenja i ogrebotina. Mnoga oštećenja nastala su uslijed djelovanja vlage. U najgorem stanju je ikona *Bijeg u Egipat*. Na toj ikoni vidljiva su oštećenja preko cijele ikone, što od rada drveta uslijed vlage, što od ogrebotina, i na tim mjestima otpala je boja zajedno s podlogom od temeljnika. Ikone su osim toga na nekim mjestima pokapane od svijeća, a i potamnjele su od čađe, što je jače vidljivo na gornjim dijelovima ikonostasa.« Drugi red ili red prijestolnih ikona obilježen je sličnim tipovima oštećenja. U izvješću se navodi sljedeće: »Sve ikone su crvotočne, temeljničnik je mjestimice napuknut, sve ikone su prljave te požutjele od starih lakova i svijeća. U najlošijem stanju je ikona *Bogorodica sa Kristom*. Po cijelom gornjem dijelu ikone otpala je

⁶⁶ Dopis Restauratorskog zavoda JAZU i ZZRU, Arhiv HRZ-a, Registar br. 25.

⁶⁷ Sredstva potrebna za radove po etapama, Arhiv HRZ-a, Registar br. 25.

boja od nosioca tako da se jedva nadzire lik Bogorodice i Isusa. Također je dosta uništena ikona *Krista s knjigom* i to u gornjem dijelu ikone i sa strane. Otpala je boja sa temeljnika zajedno sa podlogom, te su vidljive izdužene pruge, a na mjestima gdje je otpala boja sa podloge vide se bijele mrlje. Bočne dveri (sjeverne) imaju po jednu ikonu sa prikazom arkandela Gabrijela, a južne dveri su sa prikazom arkandela Mihovila. Sjeverne vratnice su izrezbarene po cijeloj površini iz jednog komada drveta. Ornamenti su oslikani bojom, pozlaćeni i mjestimično posrebreni. Pozlata je na mnogim mjestima oko ikona u donjem dijelu premazana bronzom, dok su pojedini ornamenti (naročito vrhovi) otpali od temeljnika. Temeljnik je puknuo po cijeloj dužini vratnice. Na donjim dijelovima vratnice vidljivi su tragovi mehaničkih oštećenja od udaraca. Cijela vratnica je izrazito prljava, puna mrlja, tamna od požutjelog laka, te je otpala boja zajedno sa podlogom od temeljnika. Sve zajedno je izrazito crvotočno tako da se na ikoni vide rupice od crvotočja. Bočne dveri (južne): temeljnik je crvotočan, ali nije napuknut, dok je donji dio vrata oko trideset centimetara uništen udarcima, tako da je boja i pozlata otpala zajedno sa podlogom od temeljnika. Ornamenti su oštećeni, a mjestimično su pootpali. Cijela vrata su prljava, prašna, požutjela od starih lakova, a preostali elementi su premazani bronzom. Carske dveri imaju na svojoj polovici vrata po dvije ikone (sve zajedno četiri). (...) Isto kao i kod bočnih vratnica temeljnik je crvotočan, ali budući da se centralna vrata ne otvaraju često, nisu u tolikoj mjeri uništeni udarcima. Ostalih oštećenja ima, kao npr. ikona Bogorodice i ikona kralja Davida jako su oštećene te je u prugama preko cijelih ikona otpala boja zajedno sa podlogom od drva. Cijele carske dveri su prljave, požutjele od laka, potamnjene, a neki ornamenti su oštećeni i premazani bronzom.«. Nimalo boljim stanjem nisu se mogle opisati niti ikone trećeg i četvrtog reda: »Sve ikone su crvotočne, temeljnik je ponegdje raspucan. Sa prednje strane vidljiva su mnoga oštećenja, uništen je stari lak, zaštitni gornji sloj je jako potamnio. Sve gornje ikone su jako potamnjele od dima iz kandila i svijeća. Osim toga ikone sa strane imaju tragove od krečenja zidova te su poprskane bijelom bojom. Lica ikona išarana su vertikalnim prugama i mrljama nastalim prijašnjim curenjem vode sa svoda.«. »U završnom, (najvišem) redu ikonostasa svi drveni ukrasi i ikone potpuno su crni od dima kandila i svijeća. Nosioc je crvotočan i raskliman. Zaštitni lakovi i slojevi boje su toliko pocrnjeli da se ne vidi u kakvom će stanju biti kada se očiste. Preko svega ima mnogo mrlja od krečenja, što će doprinijeti daljnjem kompliciranom čišćenju. Na mnogim mjestima su oštećenja takva da otpadaju dijelovi boje i podloge od temeljnika. Većina dijelova ornamenata manjka, a također i girlande.« Konstrukcija ikonostasa opisana je kao: »crvotočna i rasklimana, daske su raspucane uslijed promjene

vlage i temperature. Dijelovi podloge i boje su na donjim dijelovima ikonostasa oštećeni, te su otpali od temeljnika. Dijelovi ornamenata su otpali na mnogim mjestima; pozlata je većinom premazana bronzom, a mramorizacija je premazana uljanom bojom. Cijela konstrukcija je prljava, potamnijela i djelomično oštećena.«⁶⁸.

Konzervatorsko-restauratorski radovi započeli su 1987. godine. Ikone s prikazima Bijega u Egipat i Žrtve Abrahamove iz prizemnog reda, Bogorodice iz reda prijestolnih ikona te dvojna ikona s apostolima Tomom i Jakovom su tom prilikom demontirane, prenesene u Zavod za restauriranje umjetnina u Zagrebu gdje su u prvoj fazi sondirane i očišćene. Potom su tutkalom stabilizirani slikani slojevi, kredirana te retuširana oštećenja slikanog sloja. Nakon retuša nanesen je zaštitni lak. Kako su početkom devedesetih godina uslijedila ratna zbivanja, radovi su okončani tek 1998⁶⁹. Na radovima su uz Olgu Nikolić sudjelovali i Nelka Margreitner, Jasna Denich te Josip Oros.

Nova faza radova preventivnog i izravnog konzerviranja započela je 2008. godine u izvedbi HRZ-a i suradnji s Konzervatorskim odjelo u Bjelovaru. Voditelj radova bio je Edo Anušić⁷⁰. On je i autor izvješća o provedenim radovima u kojem stoji kako su ikone prvoga reda bile i dalje u dosta lošem stanju zbog nepovoljnih mikro-klimatskih uvjeta. Ikone, kao i sama arhitektura ikonostasa bili su načeti truljenjem, a zabilježeno je i odizanje polikromije. Ikone četvrtog reda, a posebice raspelo i medaljoni na luku bili su prekriveni debelim slojem čađe svijeća. Nadalje, zabilježena je i šteta koju su nanijeli drvotočci. Polikromija je otpala na mnogim dijelovima, pri tome je šteta primjetnija sa sjeverne strane. Budući da je pod crkve izrazito vlažan, donja nosiva greda ikonostasa bila je u veoma lošem stanju, kao i prizemne ikone. Prilikom radova preventivnog i izravnog konzerviranja koji su obuhvatili cijeli ikonostas, otpali dijelovi su vraćeni na svoja mjesta, a polikromija je podlijepljena. Ondje gdje je to bilo potrebno, ubrizgane su tutkalne otopine.

Hrvatski restauratorski zavod proveo je početkom svibnja 2010. godine istraživanja slikanih slojeva polikromije i pozlate na ikonama i arhitekturi ikonostasa. Otvorene su sonde na ikonama, okvirima, ornamentima i arhitekturi, kroz sve redove ikonostasa i uzeti su uzorci radi laboratorijske analize. Rezultati su opisani u elaboratu⁷¹. Ondje se spominje i kako je

⁶⁸ Prijedlog radova i opis stanja 1980-ih, Arhiv HRZ-a, Registar br. 25.

⁶⁹ Zbog ratnih zbivanja su u Veliki Poganac vraćene tek 1998.

⁷⁰ Viši konzervator-restaurator, voditelj Odsjeka I za drvenu polikromnu skulpturu.

⁷¹ Edo Anušić, *Elaborat o zatečenom stanju i provedenim istraživanjima na drvenom inventaru crkve uz prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova*, HRZ, Zagreb, 2010. U istraživanjima su sudjelovali: Snježana

2008. godine provedena drenaža koja je trebala riješiti problem povećane vlage unutar crkve, no budući da je loše izvedena velika koncentracija vlage i dalje je prisutna u prostoru crkve što se moglo vidjeti prema tragovima vlage na zidovima crkve. Također, nepovoljni mikro-klimatski uvjeti rezultirali su prvenstveno odizanjem kredne podloge od drvenog nosača i njegovim postupnim slabljenjem. Arhitektura ikonostasa na prvi pogled djeluje dosta stabilno, dok se iz svetišta ne prouči pozadina konstrukcije. Najugroženija područja ikonostasa su ona koja se naslanjaju na sjeverni zid apside i pod, gdje je zbog direktnog utjecaja vlage temeljna horizontalna greda na koju se naslanja cijeli ikonostas u potpunosti istrulila. To je uzrokovalo urušavanje i propadanje lijeve strane ikonostasa te odvajanje dijelova arhitekture u dijelu južnih i sjevernih vratnica. U trećem redu pažnju privlače prečišćene ikone. Pojedini oslici su mjestimično doslovno oguljeni čime je njihovo iščitavanje vrlo teško ili gotovo nemoguće. Najgore je stanje ikona sa scenama Rođenje Bogorodice, Uvođenje Bogorodice u hram, Prikazanje Kristovo u hramu, Blagovijest, Preobraženje Gospodinovo i Uznesenje Bogorodice, dok je na scenama Poklonstvo kraljeva, Krštenje Kristovo, Uskrsnuće Kristovo, Uskrsnuće Lazarovo, Cvijeti, Uzašašće te Duhovi također primjećuju posljedice ove intervencije, ali ne s toliko ozbiljnim posljedicama kao u prethodno navedenim primjerima. Na cijeloj površini ikonostasa uočena su oštećenja uzrokovana drvotočcima iako su oni skoro nevidljivi ili su samo mjestimično izbili na frontalnu površinu ikona. Potamnjeli i prljavi lak u kombinaciji s velikom količinom čađe kojom je prekrivena cijela površina ikonostasa, pogotovo više dijelovi na kojima se nalazi središnji križ i završni luk s medaljonima, skriva do neprepoznatljivosti izgled izvornog oslika. Oštećenja pozlate uglavnom su prisutna na okvirima ikona, kapitelima rezbarenih stupova i pilastrima. Popis konzervatorsko-restauratorskih radova potrebnih za saniranje svih posljedica degradacije je dug i podrazumijeva dezinfekciju ikonostasa, zamjenu nosive grede, postavljanje izolacije ispod ikonostasa radi sprječavanja daljnjeg urušavanja i truljenja drveta, demontažu ikona, stupova i ukrasne plastike počevši od medaljona i središnjeg križa na vrhu ikonostasa, čišćenje prašine i prljavštine, podljepljivanje odignute polikromije, učvršćivanje drvenog nosača okvira i ikona, stolarske radovi na konsolidaciji dijelova okvira koji su odvojeni ili rasklimani, skidanje potamnjelog laka i slojeva čađe s površine cijelog ikonostasa, rekonstrukcija i rezbarenje dijelova koji nedostaju, tutkaljenje i nanošenje kredne osnove, na kraju retuširanje te površ svega održavanje nakon radova.

Hodak, viši konzervator-restaurator ; Iva Koci, viši konzervator-restaurator; Ana Dumbović, konzervator-restaurator; Iva Dizdarević, suradnik konzervatora – restauratora; Nikolina Oštarijaš, fotograf; Veljko Bartol, stolar; Edo Anušić, viši konzervator- restaurator.

Zbog narušene statike i daljnjeg propadanja desne strane ikonostasa, krajem 2012. godine započeti su radovi na zamjeni trule nosive grede ikonostasa te je postavljena nova na prethodno izgrađen i ukopan betonski zid⁷² kako bi se trajno spriječilo ponovno truljenje grede. Na taj način je osigurana i statika ikonostasa. Time su okončani radovi na arhitekturi crkve i učvršćivanju ikonostasa te su 2013. godine pokrenuti intenzivni i kontinuirani radovi na oslicima ikonostasa koji se odvijaju u kontinuitetu do danas na Odjelu za štafelajno slikarstvo HRZ-a, a vodi ih Pavao Lerotić⁷³. Početna restauratorska istraživanja i tehnička ispitivanja obavljena su na dvojnim ikonama sa sv. Filipom i Bartolomejem i medaljonu s prikazom proroka Danijela s vršnog luka ikonostasa. Ispitana je topivost nataložene nečistoće i čađe, potamnjenih lakova kao i preslika koji su bili zamijećeni na ukrasnim okvirima ikona. Sonde su otvorene na ikonama, okvirima, ornamentima i arhitekturi, kroz sve redove ikonostasa. Nakon obrade rezultata istraživanja napravljen je plan konzervatorsko-restauratorskih radova po godinama, do završetka 2022. godine. U nastavku su provedeni cjelokupni konzervatorsko-restauratorski radovi: čišćenje čađe i zatamnjenog i prljavog laka, krediranje i retuširanje oslika. Stolarskom sanacijom uklonjeni su i zamijenjeni dotrajali dijelovi na potpornom stupu južne strane ikonostasa koji je u direktnom doticaju s vlažnom površinom zida⁷⁴.

U 2014. su također provedeni cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na pet ikona (tri medaljona završnog luka: Gedeon, Jeremija, Jakov i dvije dvojne ikone četvrtog reda: sv. Simon i Matej i sv. Luka i Petar) i pripadajućim ukrasnim okvirima čime je nastavljena kontinuirana obnova ikonostasa. Osnovni cilj restauratorskih radova je bilo uklanjanje naslaga nečistoće i čađe te konsolidiranje i stabiliziranje slojeva kako bi se zaustavilo otpadanje i nepovratni gubici polikromije. Stariji retuši i preslici koji su nepotrebno prekrivali zone dobro sačuvanog originala također su u cijelosti uklonjeni. Tijekom 2015. istim obujmom radova restaurirane su još 3 ikone (tri medaljona: Salomon, Aron te Bogorodica). Ikone su nakon završenih radova bile zaštićene smolnim lakom i ponovno montirane na luk. U 2016. godini provedeni su radovi na preostalih šest medaljona luka (Zaharija, David, Mojsije, Izaija, Ezekiel i Habakuk). Posljednje dvije ikone, osim što su bile prekrivene debelim slojem čađe, bile su izložene upotrebi neprimjerenih kemikalija i mehaničkim oštećenjima što je ostavilo

⁷² P. Lerotić, E. Anušić, <http://www.h-r-z.hr/index.php/djelatnosti/konzerviranje-restauriranje/staf2/1293-obnova-ikonostasa-jovana-etirevia-grabovana-iz-velikog-poganca> (pregledano 29. siječnja 2018.)

⁷³ Viši konzervator-restaurator, voditelj Odsjeka II za štafelajno slikarstvo.

⁷⁴ E. Anušić, *Izveštaj o izvedenim radovima zaštite i očuvanja kulturnih dobara za 2013. godinu*, HRZ, Zagreb, 2017.

ireverzibilne posljedice poput uklanjanja originalne polikromne osnove i stanjivanja preparacije. Na njima je, uz cjelovite konzervatorsko-restauratorske radove rekonstruirana nedostajuća slikarska forma prema sačuvanim ostacima i uz pomoć analogije s komparativnim materijalom istog ikonostasa. Zahvati 2017. godine obuhvatili su raspelo, a iste godine započeli su i radovi na samoj arhitekturi ikonostasa. Njihovi izvođači su Edo Anušić, Snježana Hodak i Helena Cavalli Ladašić. Oni su izveli radove podljepljivanja, skidanja prašine i debelog sloja čađe na završnom luku i ukrasnim aplikacijama gornje zone ikonostasa. Rekonstruirani su i dijelovi ukrasne plastike na mjestima gdje su nedostajali također je izvršena i stolarska konsolidacija završnog luka i gornje zone konstrukcije.

Za 2018. godinu predviđeni su radovi na ikonama Bogorodice i Ivana Bogoslova koje ne nalaze uz raspelo⁷⁵. Konačan završetak svih radova na ikonostasu teško je precizno odrediti jer složenost radova zbog prečišćenih, već restauriranih i onih potamnjenih i preslikanih ikona varira u svakoj fazi radova. A ovisi i o dinamici financiranja i kadrovskim mogućnostima djelatnika Zavoda. On se u najboljim okolnostima predviđa u periodu između 2022. i 2025. godine. Pri kraju se privode radovi vršne zone i red s dvojnim ikonama. Profesionalno najzahtjevniji dio posla predstavljat će, kako što je ranije spomenuto, reprodukcija oslika skinutog u intervenciji neovlaštenog čišćenja (Rođenje Bogorodice, Ulazak Bogorodice u Hram, Poklonstvo kraljeva, Krštenje, Prikazanje u hramu, Blagovijest, Uskrsnuće u središtu, Uskrsnuće Lazarovo, Ulazak u Jeruzalem, Uznesenje Bogorodice, Duhovi te Preobraženje Gospodinovo i Smrt Bogorodice) jer je s pojedinih dijelova polikromija skinuta do preparacije te će biti potrebno donijeti odluka o razini i načinu rekonstrukcije na tim ikonama.

Već je ranije spomenuto da je ikonostas iz Velikog Poganca najreprezentativniji sačuvani ikonostas Jovana Četirevića Grabovana na našem području, ako ne i šire. Jedini je primjer sustavnih i kontinuiranih konzervatorskih radova gdje su najprije osigurani uvjeti unutar arhitekture, a potom je se pristupilo konzervatorsko-restauratorskim radovima na ikonostasu. Metodološki je ogledni primjer za buduće radove na ikonostasima na tom području. U cijelom projektu obnove važno je spomenuti suradnju s nadležnim Konzervatorskim odjelom u Bjelovaru. Sudeći prema trudu koji se ulaže u njegovo restauriranje, ima najviše izgleda biti prepoznat kao takav. Održivost ovog velikog i zahtjevnog projekta ovisi o načinu na koji će se baštinici i javnost odnositi prema njemu nakon završetka radova i o načinu na koji će se rezultat prezentirati istima. Rezultat radova u Velikom Pogancu mogao bi odigrati ključnu

⁷⁵ Isto.

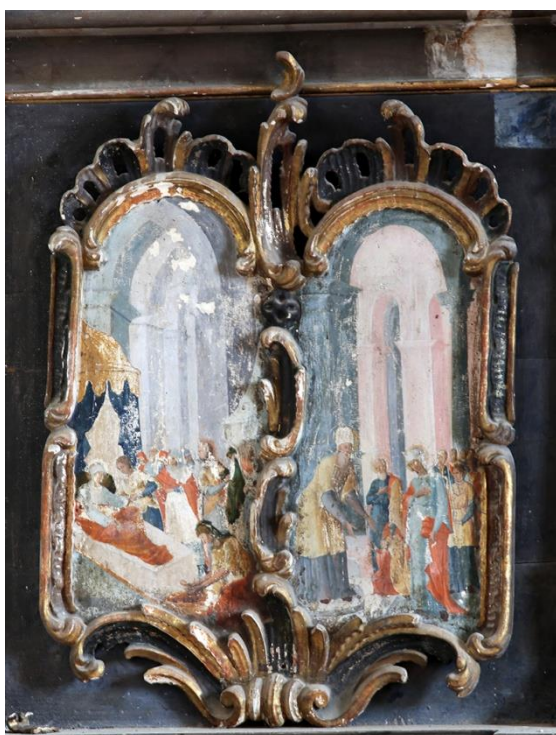
ulogu u daljnjoj promociji spomenika ove vrste. Na primjeru ikonostasa iz Velikog Poganca javnosti se može prikazati kako su ikonostasi danas vrlo često ugroženi i neopravdano marginalizirani spomenici vrijedni pažnje, ali i da kao umjetničke tvorevine posjeduju veliki potencijal te ih je potrebno prihvatiti kao dio vlastitog naslijeđa.

13. Ikonostas Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu; (MK, snimio: N. Vranić, 1960.)

14. Evidencija stanja; (HRZ, snimio: M. Braun, 1980.)

15. Prazničke ikone trećeg reda sa scenama
Rođenje Bogorodice i Uvođenje
Bogorodice u hram; (HRZ, 2009.)

16. Dvojna ikona s apostolima Lukom i
Petrom; (HRZ, 2015.)

17. Bijeg u Egipat, fotografija tijekom evidencije stanja; (HRZ, snimio: M. Braun, 1987.)

18. Bijeg u Egipat, fotografija tijekom evidencije stanja; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

19. Žrtva Abrahamova, fotografija prije radova, sa sondama; (HRZ, snimio: M. Braun, 1987.)

20. Žrtva Abrahamova, fotografija tijekom evidencije stanja; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

21. Bogorodica s djetetom, evidencija stanja;
(HRZ, snimio: M. Braun, 1987.)

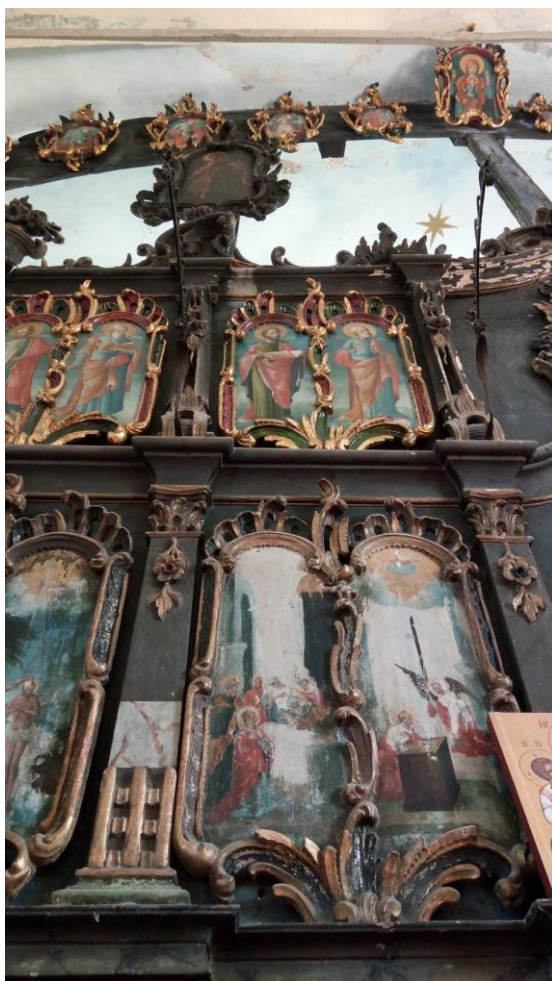
22. Bogorodica s djetetom, fotografija nakon
radova; (HRZ, snimio: M. Dvorščak, 1998.)

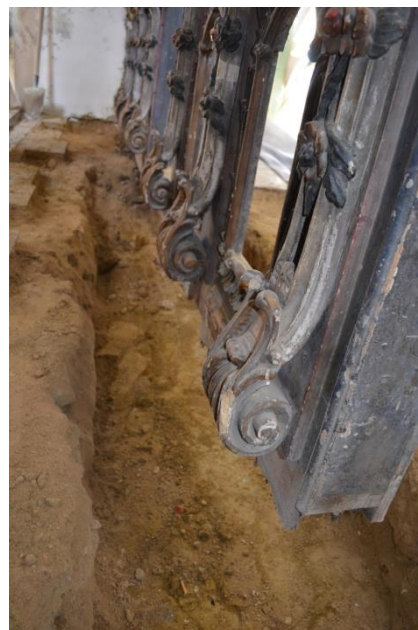
23. Apostoli Jakov i Toma, fotografija tijekom evidencije
stanja; (HRZ, snimio: M. Braun, 1987.)

24. Apostoli Toma i Jakov nakon radova;
(HRZ, snimio: M. Dvorščak, 1998.)

25. Detalj trećeg, četvrtog i vršnog reda i te luka ikonostasa; (snimila: M. Hrlić, 2017.)

26. Zamjena horizontalne grede; (HRZ, 2012.)

27. Detalj prijestolne ikone Bogorodice s Grabovanovim natpisom; (snimila: M. Hrlić, 2017.)

28. Detalj prijestolne ikone Krista s Grabovanovim natpisom; (snimila: M. Hrlić, 2017.)

Ikonostas pravoslavne Crkve sv. Petra i Pavla u Gudovcu

Pravoslavna crkva sv. Petra i Pavla u naselju Gudovac nalaze se tek pet kilometara jugozapadno od Bjelovara. Ondje je cijelo XX. stoljeće, ako ne i dulje boravio ikonostas Jovana Četirevića Grabovana. Točnije bi bilo reći ikone, a ne cijeli ikonostas jer je riječ o narudžbi koju je Grabovan, kako sam natpis kaže, izradio 1780. godine za crkvu u (Velikim)

Sredicama. Sredice se pak nalaze petnaestak kilometara sjeverno od Gudovca. Razlog prenošenja ikonostasa kao i točna godina tog pothvata za sada nisu s preciznošću utvrđeni. S obzirom na to da se pravoslavna crkva u Sredicama više ne može locirati, može se pretpostaviti da je razlog transfera bilo rušenje crkve, a sudeći prema dataciji arhitekture ikonostasa, riječ je o razdoblju oko 1903. godine. Kako tom prilikom nije prenesen cijeli ikonostas već samo ikone, nije poznato jesu li prenijete apsolutno sve ikone iz sredičke crkve.

Neobičan raspored ikona gudovačkog ikonostasa bio je rezultat je njihova preseljenja. Konstrukcija je više djelovala kao paravan na kojeg je bilo poredano šest triptiha, dva diptiha, dvije pojedinačne ikone i raspelo te četiri vratnice. Tri slike na samom vrhu upotpunjuju ikonografski program ikonostasa.

Da je nesumnjivo riječ o Grabovanovu djelu svjedoči ranije spomenuti natpis na dnu sjevernih dveri gdje stoji njegov potpis i datacija. Iz istog tog natpisa saznajemo i koja je bila primarna lokacija predmeta.

Na južnim dverima nalazi se još jedan zanimljiv natpis. On govori o obnovi ikonostasa 1903. godine te navodi kako je tu obnovu izveo Anton Sić iz Zagreba. Tada je po svemu sudeći izvedena nova arhitektura ikonostasa klasicističkih obilježja na koju su posve neobičnim redoslijedom postavljene Grabovanove ikone. Moguće je da je uslijed te intervencije veliki broj ikona, a ponajprije onih koje prikazuju apostole preslikan ili nanovo slikan⁷⁶. Tri velike prazničke ikone nisu djelo Grabovanove ruke. Titular sredičke crkve bio je Ivan Preteča, a gudovačke sv. Petar i Pavao zbog čega je bilo potrebno nadopuniti ga novim ikonama. Nije poznato tko je njihov autor, hipotetski se može pretpostaviti da su spomenute tri ikone rezultat intervencije možda upravo istog majstora koji je obnovio ikonostas i izradio novu konstrukciju.

Postojao je još jedan natpis. Taj se nalazio iznad južnog ulaza crkve. On datira iz 1930. godine i odnosio se na radove obnove crkve, točnije na postupke renoviranja crkvene dekoracije, namještaja i ikonostasa. Radove potpisuje Jovan Gvozdenčević iz Bjelovara⁷⁷. Nije sasvim jasno na koje su se intervencije na ikonostasu spomenuti radovi odnosili.

U proljeće 2012. godine zbog urušavanja zvonika planirani radovi na preventivnom i izravnom konzerviranju ikonostasa u crkvi morali su biti obustavljeni i preusmjereni na

⁷⁶ M. Jovanović, 1965., 208.

⁷⁷ Isto.

njihovu hitnu evakuaciju. Dvanaest ikona prvog i drugog reda je ukradeno. Ostale zatečene ikone premješteni su na pjevalište parohijske crkve sv. Trojice u Bjelovaru gdje se i danas nalaze. U izvješću o preventivnom i izravnom konzerviranju Ede Anušića iz 2013. godine stoji da su polikromija i kredna osnova bile su u dosta lošem stanju, djelomično su se odizale od drvenog nosača. Ikone su bile prekrivene naslagama prašine i nečistoće, a drvo crvotočno. Dijelovi ukrasne rezbarije otpiljeni, dok je drveni nosač bio raspuknut na pojedinim ikonama četvrtog reda. I medaljoni koji prikazuju Kristova stradanja⁷⁸ su također zatečeni u dosta lošem stanju, zbog sloja prašine i zapečene prljavštine, drvotočnosti, odignute polikromije i djelomično otpale kredne osnove. Dva medaljona su bila raspolovljena, a na mjestima rascjepa drvo je pokazivalo znakove trulosti i drvotočnosti. Zanimljivo je kako su se prilikom prvog pregleda stanja u rujnu 2009. godine među nabrojenim umjetninama nalazile sjeverne i južne vratnice ikonostasa, međutim tijekom evakuacije i preventivnih zahvata u listopadu 2012. godine one nisu zatečene *in situ* te stoga nisu ni mogle biti prenesene na pjevalište crkve u Bjelovaru. Nije poznato gdje se trenutno nalaze. Nakon čišćenja i podljepljivanja medaljona, trodijelnih ikona i carskih dveri montirane su police na koje su postavljene ikone, carske dveri i medaljoni.

Evakuirane ikone i vratnice trenutno se još uvijek nalaze u bjelovarskoj crkvi. Tijekom evidencije stanja 2017. godine utvrđeno je da su ikone u dobrom stanju. Jedini zahvat koji bi trenutno iziskivale bilo bi čišćenje naslaga prašine. Već je ranije naglašeno kako je deponiranje gudovačkih ikona trenutno jedino rješenje za njihovo očuvanje, ali ne mora biti i trajno. U Gudovcu je izgrađena nova pravoslavna crkva, no nije Grabovanove ikone ne će biti postavljene u njoj. Sudeći prema stanju u kojem se nalaze, prezentiranje javnosti u sklopu muzeja ili galerija bilo bi lako provedivo jer je njihovo stanje relativno stabilno i nisu potrebni opsežni radovi prije njihova izlaganja. Tako bi se osigurala njihova zaštita te bi dobile pažnju koju zaslužuju.

⁷⁸ Devet minijatura Isusova stradanja s gudovačkog ikonostasa smatraju se najboljim Grabovanovim kompozicijama u kojima je pokazao svoje puno umijeće komponiranja u malom formatima. Napravljene su prema predlošcima iz Biblije ectypa.

29. Gudovac, crkva nakon urušenja zvonika; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2012.)

30. Bjelovar, detalj čišćenja trodijelnih ikona i oštećenje medaljona; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2012.)

Ikonostas pravoslavne Crkve sv. velikomučenika Pantelejmona u Pavlovcu

Pravoslavna crkva u naselju Pavlovac potječe s kraja XVII stoljeća. Naselje se nalazi oko dvadeset i pet kilometara jugoistočno od Bjelovara. Nova zidana Crkva sv. Pantelejmona

sagrađena je između 1905. i 1906. godine te je tom prilikom u nju prenesen i Grabovanov ikonostas⁷⁹, ali i proskinitar i tronovi na kojima se također nalaze Grabovanove ikone.

Visinom od 7,03 i širinom od 6,48 metara u potpunosti zatvara prostor svetišta. Ovakav raspon dimenzija rezultirao je i velikim brojem ikona koje su na njega postavljene: četrnaest zasebnih i dvanaest dvojnih ikona, dvanaest medaljona, raspelo i četiri vratnice. U oči upada razvedena i pozlaćena dekorativna plastika koja plamenastim formama obrubljuje ikone i krasi kapitele polustupova.

Od svih Grabovih ikonostasa s ovog područja, pavlovački je prema svemu sudeći u najboljem stanju. U prilog toj okolnosti, dakako, ide i činjenica da je crkva još uvijek u funkciji. Datacija ovog ikonostasa za sada još nije definitivno određena. Dok D. Medaković tvrdi da je nastao 1778. godine⁸⁰, drugi istraživači ga neosporno datiraju u 1783. godinu⁸¹. Glavni uzrok ovakvih nesuglasica su sjeverne vratnice s arkandelom Mihaelom ispod kojeg se nalazi kartuša i dva natpisa. Glavni natpis u kartuši, prema navodima D. Medakovića, datira vratnice u 1778. godinu⁸². U njemu je Grabovan naveo imena onovremenih crkvenih otaca i potpisao se. Dok onaj drugi, raspoređen lijevo i desno od glavnog natpisa, sadrži zapisanu 1783. godinu. Iz njegovog sadržaja može se naslutiti kako je »gospoža« čije je ime nečitko donirala sredstva za izradu ikone (vjerojatno sv. Mihaela). Vratnice su se nekada nalazile u svetištu crkve, no prilikom evidencije stanja 2017., nisu zatečene ondje i nije posve sigurno gdje se danas nalaze. Kako je D. Medaković jedini koji datira ikonostas u 1778., a svi ostali u 1783., više povjerenja se ipak daje istraživačima koji su priklonjeni kasnijoj dataciji. Čak i stilske karakteristike idu u prilog toj dataciji. Usporedimo li ga s ikonostasom iz Velikog Poganca (1779.), lakše ćemo objasniti daljnji razvoj Grabovanova stila. Ako se ipak radi o prvoj teoriji, onoj koja ga datira u 1778. godinu, onda smo potpuno nemoćni objasniti takve stilske oscilacije. Siguran odgovor na ovu dvojbu još je jedan od zadataka kojim će se buduća istraživanja morati detaljnije posvetiti.

Na ovom je ikonostasu, kao i na nešto kasnijem vojakovačkom, zamjetna veća upotreba pozlate nego što je to slučaj u ostalim njegovim radovima. Konstrukcija je još uvijek pomalo masivna, ali se sve više primjećuje težnja ka dematerijalizaciji i lakoći nosive arhitekture.

⁷⁹ Općina Veliki Grđevac, <http://www.veliki-grdjevac.hr/defaultcont.asp?id=24&n=6> (pregledano 15. prosinca 2017.)

⁸⁰ D. Medaković, 1971., 242.

⁸¹ M. Jovanović, 1965., 207 – 208.; B. Todić, 2010., 374.

⁸² D. Medaković, 1971., 243.

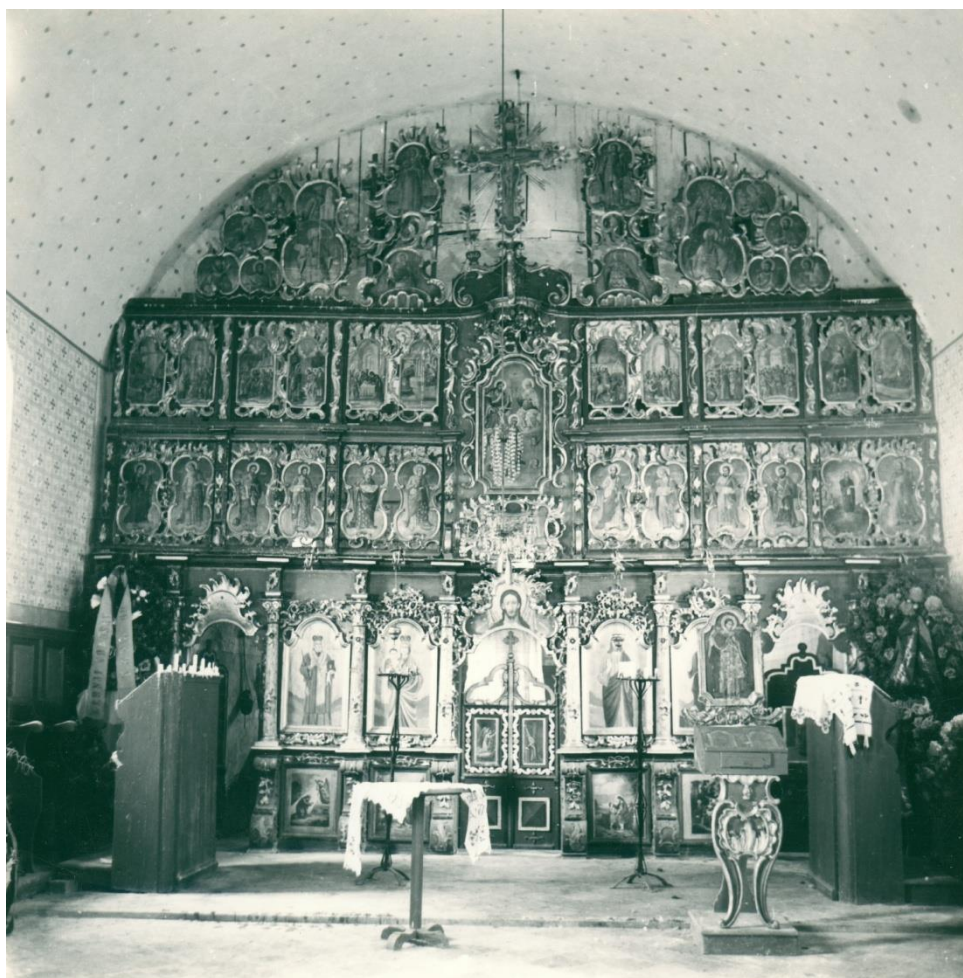
Konstrukcija ikonostasa je preslikana maslinasto zelenom bojom, a profilacije na vijencima naglašene su tamno crvenom bojom. Mjestimice se ispod nove lazure nadzire originalni sloj. Uočljive su i intervencije posrebrivanja dekorativnih okvira i profilacija gređa. Ikone prvog i drugog reda nisu djelo Grabovana. A one u prvom redu i na vratnicama uvjerljivo podsjećaju na oleografije koje su bile veoma raširene tijekom prve polovice XX. stoljeća. Sve ikone drugog reda također su rezultat kasnije intervencije. Stilski ih se može približiti ikonama bjelovarskog ikonostasa koje potječu iz razdoblja oko 1920. Pretpostavlja se da su ti dijelovi mogli nastati nakon što je ikonostas premješten iz stare u novu crkvu te da je tada napravljen i preslik cijelog ikonostasa. Nadalje, ikona sv. Ivana Krstitelja, predzadnja u trećem redu, osim što ikonografski ne spada među niz apostola, odudara i svojim dimenzijama. Naime, figura Ivana Krstitelja manjih je proporcija u odnosu na ostale likove te se posve sigurno može zaključiti da je riječ o kasnijoj intervenciji. Tu činjenicu potvrđuje i oštećenje ikone: slikana je na platnu koje se odvojilo od nosača i tako potvrdila nagađanja o neizvornosti. Ova stilska odstupanja primijetio je i M. Jovanović⁸³. Isti autor nije propustio spomenuti ni kako su se prijestolna ikona Bogorodice (zajedno sa sjevernim dverima) tada čuvale u oltarnom prostoru crkve, a dvije ikone s Carskih dveri: Bogorodica i arkandeo Gabrijel (Blagovijest) u Muzeju srpske pravoslavne crkve u Zagrebu što više nije slučaj.

HRZ je u svibnju 2008. godine proveo preventivne i izravne postupke konzerviranja. Radovi su tom prilikom bili koncentrirani na sve ikone ispod trijumfalnog luka, raspelo i ikone prvog i drugog reda. E. Anušić koji je vodio radove je u svom izvješću naveo kako su najugroženiji dijelovi bili oni ispod trijumfalnog luka i uza zid gdje je vlaga preko zidova dopirala do drvenog nosača. Preventivni radovi su nastavljeni u rujnu i listopadu iste godine. U tom je razdoblju bilo potrebno intervenirati toplim tutkalom na prizemne ikone gdje je zamijećeno da je drvo počelo truliti, a polikromija odizati od nosača.

Prilikom evidencije stanja Konzervatorskog odjela u Bjelovaru 2017. godine utvrđeno je da je ikonostas u dobrom stanju u odnosu na ostale Grabovanove ikonostase na području Koprivničko-križevačke i Bjelovarsko-bilogorske županije. U tom smislu na njemu bi trebalo također započeti sustavne konzervatorsko-restauratorske radove. Premda je preslikan i izmješten, ikonostas nema ozbiljnih oštećenja. Ako prizemni red i red prijestolnih ikona koji su rezultat kasnijih intervencija ne tretiramo kao manu, pavlovački ikonostas nije bio žrtva težih oblika uništenja ili oštećenja kao što je to bio slučaj s prethodnim ikonostasima. Jedan je

⁸³ Vidi u: M. Jovanović, 1965., 206 - 207.

od najreprezentativnijih ikonostasa koje je Grabovan izradio na području Koprivničko-križevačke i Bjelovarsko-bilogorske županije. Jedini problem koji prati ne samo ovaj ikonostas već i sve ostale jest to što ovakva izuzetna i iznimno vrijedna baština nema svoje baštinike te vrlo brzo gubi svoju funkciju i ostaje zaboravljena. Pavlovački ikonostas privukao bi bez sumnje veliko zanimanje javnosti. Skidanje preslika s konstrukcije i prljavštine, nadomještanje mjestimično otpale polikromije te ponavljanje postupaka podljepljivanja i izravnog konzerviranja slikanog sloja na mjestima gdje je nestabilan bili bi dovoljni da ga učine još bližim autentičnom stanju. Mogućnosti njegove prezentacije su višestruke: muzealizacijom bi bio izložen mnogo široj javnosti, ali bi bio dislociran iz svoje okoline koja ga čini još velebnijim, no skrivenim od javnosti. Do konačnog opredjeljenja ne može se doći bez da se žrtvuje neka od navedenih komponenta. Imajući na umu kako je crkva još uvijek u funkciji, bilo bi bolje da se restaurira i čuva *in situ* dok god je to moguće.

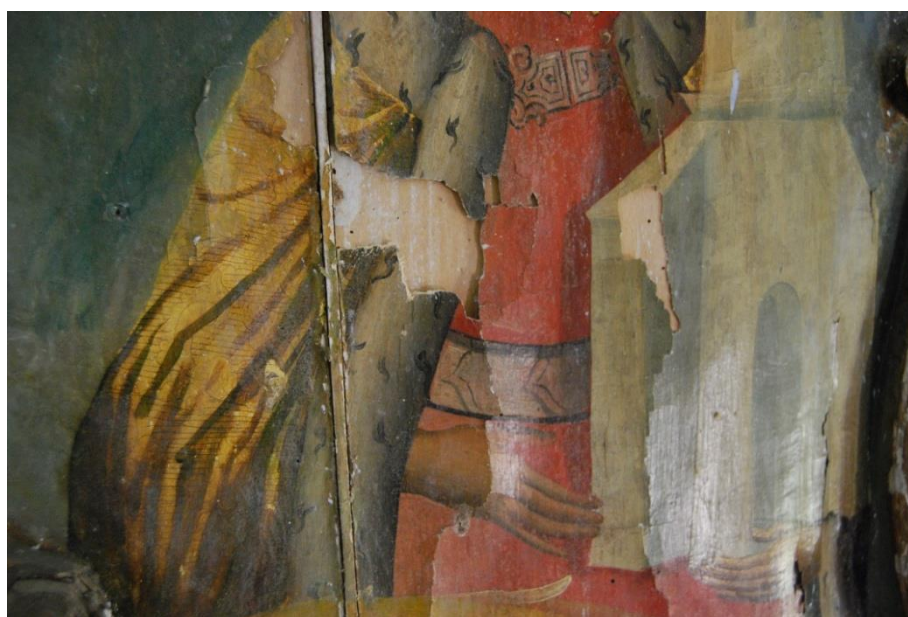
31. Ikonostas Crkve sv. Pantelejmona u Pavlovcu; (MK, snimio: N. Vranić, 1966.)

32. Natpisi ispod ikone arkandela Mihaela; (MK, snimio: D. Medaković, 1949.)

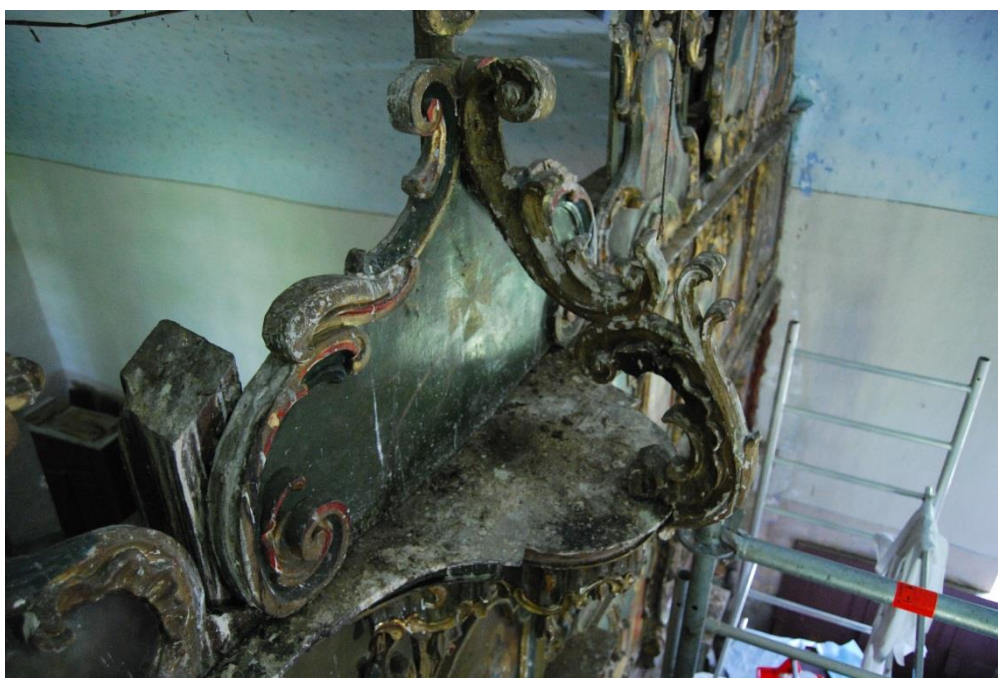
33. Vratnice s arkandelom Mihaelom u svetištu crkve; (MK, snimio: N. Vranić, 1966.)

34. Detalj oštećenja ikone proroka Jakova; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2008.)

35. Detalj trećeg reda ikonostasa ikonama sv. Jovana Preteče i apostola Tome; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

36. Baldahin između četvrtog i vršnog reda ikonostasa; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2008.)

Ikonostas parohijske Crkve sv. velikomučenika Georgija u Vojakovcu

Naselje Vojakovac područje je grada Križevaca od kojeg je udaljeno petnaestak kilometara prema sjeveroistoku. Crkva sv. velikomučenika Georgija potječe iz 1769. godine kako i stoji uklesano na zaglavnom kamenu bočnog ulaza. Prijašnje ime Vojakovca bilo je Betinjani te se u literaturi može pronaći i pod tim nazivom⁸⁴.

Crkvenim prostorom dominira ikonostas visine 5 i širine 5,80 metara. Nosi dvadeset pojedinačnih ikona, raspelo i četiri vratnice. Tamno modra boja kojom je obojena konstrukcija u kontrastu je s pozlaćenim okvirima i vitičastim baroknim dekoracijama. Među dekoracijski najistaknutijim elementima su, bez sumnje, carske dveri koje odaju slikarsku i drvorezbarsku vještinu u izvedbi.

Prvi poznati ikonografski opis i opis stanja te likovnih karakteristika izradila je Đurđica Cvitanović devedesetih godina prošlog stoljeća. Prema njenom opisu na ikonostasu su uočljive dvije različite ruke što potvrđuje sljedeći citat: »nad prijestolnim ikonama u malim medaljonima su prizori iz Starog Zavjeta, Žrtve Abramove, Sjećenje glave sv. Ivana, Bijeg u Egipat te jedan vrlo oštećen prizor mučeništva. Te je prizore slikao manje vješt zograf. (...) Praznične ikone poredane su u drugom nizu u približno kvadratnim rezbarenim okvirima. Međusobno se donekle razlikuju kao da su ih radile dvije ruke ikonopisaca. (...) Likovi su grupirani u kompoziciji, naslućuje se razlika u slikanju likova i plašteva. Očito se tu sastaju dva načina slikanja nabora i shematiziranja fizionomija po uzoru na dva tipa predloška. (...) Tkanina odjeće naslikana je u sitnim naborima sa spiralnim linijama oko pregiba koljena i ruku, s već poznatim rešetkastim uzorcima. (...) Druga ruka slika punije likove u perspektivno prikazanim interijerima s geometrijskim crtanim bordurama tkanina. Punašne glave žena s karakterističnim frizurama plastičnije su slikane i ističe se linija crteža.«⁸⁵. Opisane razlike slikarskog rukopisa ne iznenađuje budući da je Grabovan imao mnogo narudžbi koje je dovršavao u relativno kratkom roku. Također je poznato da je imao radionicu u Osijeku⁸⁶. No nisu poznata imena majstorovih suradnika na vojakovačkom ikonostasu.

Zanimljivo je da Đ. Cvitanović vojakovački ikonostas tada još uvijek nije sa sigurnošću pripisala Grabovanu. Autorica u svom članku objašnjava kako je riječ o slikaru koji slika na

⁸⁴ B. Todić, 2010., 373.

⁸⁵ Vidi u: Đ. Cvitanović, 1993., 390.

⁸⁶ M. Jovanović, 1965., 211; B. Todić, 2010., 358; <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=58966> (pregledano 4. svibnja 2018.)

barokni način, ali je i dalje vezan uz tradicionalnu ikonografiju kruga slikara prijelaznog razdoblja druge polovice XVIII. stoljeća. One oslike koje smatra slabijima u izvedbi opravdano pripisuje zografu koji pomaže majstoru. Prema autoričinoj procjeni najbolje su izvedena poprsja apostola u trećem redu koji »slikanim fizionomijama podsjećaju na likove svetaca poznatog slikara Jovana Četirevića Grabovana (...)«⁸⁷. U nastavku nije propustila spomenuti ni kako je, prema usmenoj predaji, Grabovan radio u križevačkoj okolici, ali tvrdi kako se vojakovački ikonostas ne bi trebao pripisati njemu, već krugu slikara koji su se školovali u njegovoj radionici jer je Grabovanov slikarski izraz kvalitetniji i naglašenijih baroknih karakteristika⁸⁸.

U izvješću E. Anušića iz 2008. stoji kako je su prilikom HRZ-ovih izravnih i preventivnih konzervatorskih radova na vojakovačkom ikonostasu i ostalom drvenom inventaru crkve prizemne ikone predstavljale najveći i najteži dio posla. Visoka razina vlage potaknula je truljenje postamenta i konstrukcije ikonostasa, a nepovoljni mikro-klimatski uvjeti razvoju crvotočina. Kako je ikonostas iz tih razloga, a ponajviše zbog drvotočnosti, bio u vrlo nestabilnom stanju, bilo je potrebno provesti naknadna izravna i preventivna konzerviranja u listopadu iste godine. Tijekom tih radova podlijepljen je slikani sloj na ikonama s prizorima iz života svetaca, te ikona na Carskim i bočnim dverima s lijeve i desne strane ikonostasa. Tada je utvrđeno da je ugrožena i statika ikonostasa. Naime, problem je bio u stupićima koji se nalaze u prvom redu ikonostasa, a ne u samoj konstrukciji. Oni vertikalno raščlanjuju ikonostas i flankiraju prijestolne ikone. Dio njih je izbačen iz ležišta ili su se deformirali uslijed utjecaja vlage te su tako ugrozili statiku cijele konstrukcije.

Tijekom evidencije stanja 2017. godine mjerenja relativne vlage u prostoru crkve pokazala su prekomjerne postotke vlage koja se popela do sredine zidove crkve. Sam ikonostas prekriven je prašinom, a drvotočci su veoma aktivni. Polikromni sloj na ikonama je popucao i krakeliran, a mjestimice se ponovno odiže s nosača. U najgorem stanju su bočne dveri kojima je velikim dijelom otpao dekorativni okvir oko ikona, a sa samih ikona mjestimično je otpala i polikromija s preparacijom. Ikone Bogorodice i sv. Ivana, a pogotovo oslik raspela potamnili su zbog naslaga prljavštine i čađe. Konstrukcija ikonostasa je preslikana tamno modrom bojom ispod koje se nadzire mramorizacija. Sa stražnje strane ikonostasa na horizontalnoj gredi iznad carskih dveri zabilježene su obnove ikonostasa na

⁸⁷ Vidi u: Đ. Cvitanović, 1993., 390.

⁸⁸ Isto.

natpisima: »obnovio J. Muravić iz Broda 1899« te »obnovio crkvu M. Oragić 1928. Žabno« na horizontalnoj gredi između drugog i trećeg reda. Utvrđeno je kako je kako su tijekom stoljeća dotrajali dijelovi bili nadomješteni novima, a konstrukcija ikonostasa, kao što je ranije navedeno, preslikana. Mogu se uočiti i manje intervencije na koloritu ikona. Međutim, za sada još nije detaljno istražen opseg radova pojedinog majstora. M. Oragić u svom kratkom natpisu spominje obnovu crkve, stoga postoji mogućnost da je na ikonostasu intervenirao samo J. Muravić iz Broda.

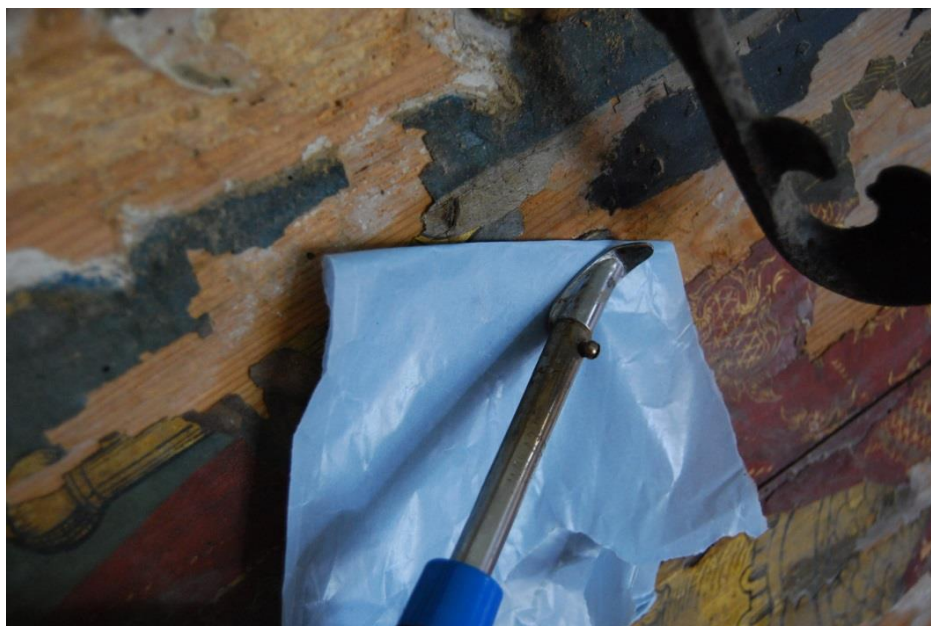
Bilo bi potrebno zamijeniti i šarke bočnih dveri jer su korodirale i oslabile te se dveri ne drže dovoljno čvrsto, već su obješene i vuku se po podu. Konzervatorsko-restauratorski radovi zahtijevali bi, uz čišćenje prljavštine i preslika te podljepljivanje polikromiranog sloja, i rekonstrukciju nedostajuće dekoracije. U pregledu stanja sudjelovali su konzervatori iz odjela u Bjelovaru i konzervatori-restauratori HRZ-a te su tom prigodom dogovorili hitnu intervenciju dezinfekcije dušikom ili metil-kloridom kako bi se spriječio daljnji razvoj drvotočaka koji će se provesti 2018. godine.

37. Ikonostas Crkve sv. velikomučenika Georgija u Vojakovcu; (MK, snimio: V. Brdač, 1954.)

38. Detalj okvira ikone, izrazita crvotočnost drveta; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2008.)

39. Postupak učvršćivanja polikromije; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2008.)

Ikonostas pravoslavne Crkve sv. oca Nikolaja u Osijeku Vojakovačkom

Osijek Vojakovački je naselje smješteno dvadesetak kilometara sjeverno od Križevaca. Crkva sv. oca Nikolaja u Osijeku Vojakovačkom sazidana je 1763. godine⁸⁹. Kako se radi o skromnoj crkvi, i njena oprema je takva.

Iako skromnih dimenzija od 5,10 metara visine i tek 4,70 metara širine, ikonostas ipak dominira unutrašnjošću crkve i to ne samo zbog svojih umjetničkih karakteristika. Na njemu se nalazi devetnaest pojedinačnih ikona, dvanaest medaljona te dvoje vratnica (carske dveri). Nekada blještava i pozlaćena, a danas dobrim dijelom otpala dekorativna plastika krasi okvire ikona i ostale arhitektonske elemente konstrukcije.

Starijih publiciranih radova o ikonostasu Osijeka Vojakovačkog gotovo da nema, stoga je važnim izvorom informacija o njegovoj povijesti pokazale su se arhivske fotografije⁹⁰. Najstarija poznata fotografija datira iz 1954. godine. Njen autor je Vladimir Brdač, a na poledini piše: »ikonostas, polovica 18. stoljeća«⁹¹. Od osobite je važnosti uočiti kako gotovo sve prijestolne ikone, osim Bogorodice, nedostaju. Isto je i s ikonama trećeg reda lijevo i desno od centralne, a nedostaju i sve dveri ikonostasa. Ostale su već preslikane pa možemo zaključiti kako je prva intervencija na ikonostasu izvedena prije polovice XX. stoljeća.

Đ. Cvitanović u *Umjetničkoj topografiji Hrvatske* također donosi zanimljive podatke o stanju ikonostasa devedesetih godina prošloga stoljeća, kao i opis stilskih karakteristika ikona koje su umetnute u pokušaju obnove ikonostasa: »Ikonostas visokog tipa ugrađen je pred prostorom oltara. Oštećen je od vlage, a nedostaju mu bočne dveri. Postavljen je 1786., a »molar« je za izvedbu novog »templu« dobio 136 forinti i 30 krajcera. (...) Ikonostas po drvorezbarenim dekorativnim detaljima i konstrukciji te po luku lunete spada među ikonostase iz stilskeg razdoblja rokoka, a izradio ga je neki anonimni putujući slikar na naivan način. Slikar-samouk, koji nije bio vješt u slikanju likova svetaca, ali je poznavao ikonografiju, kopirao je raspored prema poznatoj shemi. Ikone je postavio na visoki sokl između carskih dveri i otvora bočnih dveri. Prijestolne ikone su postavljene u uska polja između stupova koji su bili bogatije ukrašeni rozetama (dekoracije su otpale) i stiliziranim ukrašenim kapitelima. Ikone su u barokno oblikovanim profiliranim okvirima. (...) minijturni

⁸⁹ Đ. Cvitanović, 1993., 356.

⁹⁰ Fotografije se nalaze u fototeci Ministarstva kulture.

⁹¹ Vojakovački Osijek, pravoslavna kapela sv. Nikolaja, Vladimir Brdač, 28. 5. 1954. (MK, UZKB – F, inv. br. 15788, br. neg. II-2875)

medaljoni su u vrlo lošem stanju. Zograf ovih naivno, ali simpatično slikanih ikona stavlja likove pred neutralnu pozadinu ponavljajući iste fizionomije i bosonoge svece ogrnute plaštevima s velikim rukama koje drže atribute, slikajući ih plošno. (...) Umetnute u dekorativno izrezbarene okvire u stilu vremena, prikrivaju nevješt crtež i škrtu paletu boja. Oko nezgrapnih likova nabiru se plaštevci, s kojima se pokušava plastično i prirodnije predočiti lik.⁹² U svom opisu, autorica je više pažnje preusmjerila na kasnije intervenncije nego na izvorne oslike. Razlog tome je vjerojatno i njihovo loše stanje koje, osim stilskog opisa, otežava i identifikaciju njihova autora. Dosadašnji radovi istraživača koji su se bavili ovom temom ne navode ga kao jednu od Grabovanovih realizacija iako se vremenski i prostorno uklapa u razdoblje kada je Grabovan djelovao na okolnim prostorima. Sam Grabovan nije spominjao ovu lokaciju u svojoj slikarskoj knjižici, no u nju nije uvijek bolježio sve svoje radove⁹³.

U 2009. godini HRZ je proveo preventivne i izravne konzervatorske zahvati na ikonostasu. U zaključcima završnog izvješćaja kojeg je sastavio E. Anušić stoji kako je da je cjelokupna konstrukcija ikonostasa u dosta lošem stanju, postolje je istrulilo pod utjecajem vlage, a ispod ikona uza zid nedostaju daske. Kamenci pod ispod ikonostasa ulegnuti su i dodatno narušavaju statiku konstrukcije. Također je primijećeno odvajanje dasaka arhitekture ikonostasa, pa čak i stupova. Drvo je bilo izrazito crvotočno i na dodir se trusilo. Bili su vidljivi brojni nedostaci i oštećenja na ornamentima stupova i okvira. Mramorizacija, pozlata, lazurirano srebro i kredni sloj odizali su se od nosača. I u drugom redu su ikone izrazito drvotočne, osobito treća s lijeve strane. Na svim ikonama zabilježeno je razdvajanje dasaka na kojima su naslikane. Polikromija na ikonama bila je uglavnom očuvana osim na prije spomenutoj trećoj ikoni s lijeve strane. Na pojedinim mjestima nadzire se originalna mramorizacija modre boje s bordo mrljama. Rezbareni pilastri između ikona su relativno dobro očuvani, najviše oštećenja zamijećeno je na onima koji su naslonjeni uza zid jer se nalaze u direktnom doticaju s vlagom, a poprskane su i žbukom. Mjestimično nedostaje poneki ukras, list ili cvijet. Na vrhu ikonostasa se nalazi veliki središnji križ, jako oštećen bez poprečnog kraka i vrlo drvotočan. Na vazama do križa stradala je polikromija, a nedostaju i dekorativni cvjetovi. Vaze na gornjem dijelu su dobro očuvane uz mjestimični nedostatak polikromije. Odmah uz vaze se nalaze manje rubne ikone čija je polikromija u dobrom stanju, s okvirima mjestimično očuvanima, te nešto manje oštećenom pozlatom. Gornji luk sadrži

⁹² Đ. Cvitanović, 1993., 356.

⁹³ B. Todić, 2010., 368.

medaljone u dosta lošem stanju s rastavljenim drvenim nosačem odnosno međusobno odvojenim daskama, pa su neke zato očuvane tek polovično, a neki i manje od polovice.

U izvješću također stoji da je uslijed utjecaja vremena i vlage temeljna horizontalna greda konstrukcije potpuno istrulila što je dovelo do toga da su potporni stupovi visjeli u zraku. Iz tog razloga cijela konstrukcija se oslanjala na ukrasne stupove i ukrasnu plastiku. Iz istog razloga središnje vertikalne grede ikonostasa su ispale iz ležišta pa je ikonostas savijen po sredini, a sama konstrukcija izlomljena prema unutrašnjosti svetišta s tendencijom daljnjeg urušavanja. Kako bi se stabilizirala njegova statika izvršena je stolarska konsolidacija postavljanjem potpornih greda koje su spriječile daljnje pogoršavanje stanja i osigurale ga na duže vremensko razdoblje.

Ikonostas iz Osijeka Vojakovačkog poseban je slučaj utoliko što ga ne možemo sa sigurnošću pripisati Grabovanu i njegovoj radionici. Utvrđivanje autorstva teško je provesti zbog stanja u kojem se ikonostas nalazi. Na njemu su provedene brojne intervencije, a oni malobrojni dijelovi koji su originalni su u veoma lošem stanju te ne ostavljaju dovoljno prostora za bilo kakve sigurne zaključke. Loši mikro-klimatski uvjeti ne pridonose situaciji. Nakon evidencije stanja u travnju 2017. godine koju su proveli HRZ i Konzervatorski odjel u Bjelovaru zapaženi su brojni razlozi za detaljnije konzervatorsko-restauratorske radove. Konstrukcija i raspored ikona organizirani su prema već ustaljenoj shemi, tipičnoj za Grabovana. U prvom redu su umetnute ikone sv. Nektarija i Kirijaka, u drugom redu sv. Nikole, Krista i Ivana Krstitelja. U trećem redu, kako je već ranije bilo spomenuto, sudeći prema stilskim karakteristikama i tragovima oslika uz rubove okvira, čini se kako je originalni sloj preslikan uslijed jedne od faza intervencija. Taj je slikar manje vještog izričaja i ponovio je izvorne forme, no za sada nije poznato kada je provedena ta intervencija niti tko je bio njen autor. Originalan rad jedino je centralna ikona sa scenom Deisis. Prvoj ikoni lijevo do centralne nedostaje okvir te djeluje kao da je ikona skinuta i na njeno mjesto umetnuta nova. Prva ikona desno od središnje je također bez okvira i umetnuta u pravokutno ispiljen otvor. Ona je rad istog majstora kao i sv. Kirijak i Nektarije iz prvog i sv. Nikolaj, Krist i Ivan Krstitelj iz drugog reda. Te ikone su potpisane i njihov autor je Čedomir Smoljanović. Isti majstor preslikao je i potpisao medaljone s kerubinima i rezbarenu dekoraciju na carskim dverima. Uz potpis je zabilježena i godina tako da znamo da je posljednja slikarska intervencija na ikonostasu bila 1975. godine. Za ikone u luneti bez detaljnijeg ispitivanja

teško je utvrditi jesu li originalne ili su također preslici. Iz onoga što se trenutno nadzire doimaju se previše plošnima da bi bile djelo majstora Grabovana.

Raspelu u luneti nedostaje horizontalna daska što nije bio slučaj u trenutku kada je Đ. Cvitanović prije dvadeset i pet godina opisala ikonostas. Uočeno je odizanje slikanog sloja od nosača, otpadanje polikromije s preparacije kao i s preparacijom, cijela konstrukcija ikonostasa još uvijek je nakrivljena što rezultira poremećenom statikom ikonostasa. Prva dva reda naginju se unazad dok se treći red lomi prema naprijed, a vršni red, odnosno ikone lunete s lukom za koji stupanj još više prema naprijed. Drvo je crvotočno, no ne kao u slučaju ikonostasa iz Vojakovca. Prašnjav je i uočljivi su tragovi boje kojom su se obnavljali zidovi crkve. Ikonostas tom prilikom, sudeći prema medaljonima u luneti koji su najgore prošli, kao i rubni dijelovi ikonostasa, nije bio zaštićen nikakvom navlakom. Drvo se rasušilo i dekoracija na mnogim dijelovima nedostaju. Medaljoni na luneti su rasklimani i razlomljeni. Horizontalna greda ikonostasa gotovo je u potpunosti istrunula. Anđeoske dveri nedostaju i ne zna se gdje su završile.

Uz onaj podgorički, ikonostas u Osijeku Vojakovačkom spada među najugroženije cjeline na području na području Koprivničko-križevačke i Bjelovarsko-bilogorske županije. Premda nije bio izmješten, a crkva je još uvijek u funkciji, njegovo stanje je kritično. Brojne intervencije kojima je ikonostas bio podvrgnut kako bi što duže zadržao svoju funkciju znatno su otežale eventualne buduće postupke zaštite i restauriranja. Ako se tome pridoda i drastično smanjenje pravoslavne zajednice, pitanje sudbine ovog ikonostasa postaje još veća nepoznanica. Zbog velikog broja preslika i nedostajućih dijelova, značajan dio bi se morao rekonstruirati. Iako je manji od ostalih predstavlja najkompleksniji konzervatorsko-restauratorski izazov. Nemoguće je izbjeći činjenica da su nadodane i preslikane ikone utjecale na promjenu valorizacije ikonostasa kao spomenika povijesne i umjetničke vrijednosti, a originalni dijelovi su u veoma lošem, možda i ireverzibilnom stanju. Iz toga razloga postavlja se pitanje kako takav predmet štititi i prezentirati javnosti. Muzealizacija je kao rješenje upitna iz niza navedenih razloga te će se na rješenju buduće sudbine ikonostasa u Osijeku Vojakovačkom i pronalaženju održivog rješenja morati uz korisnike uključiti i nadležni Konzervatorski odjel te djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda.

40. Ikonostas Crkve sv. oca Nikolaja u Osijeku Vojakovačkom; (MK, snimio: V. Brdač, 1954.)

41. Medaljoni trijumfalnog luka; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

42. Trulo i crvotočno drvo; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

43. Ubrizgavanje ljepila; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2009.)

44. Carske dveri, detalj s kerubinima i potpisom Čedomira Smoljanovića; (snimila: M. Hrlić, 2017.)

45. Pozadina ikonostasa sa stolarskim intervencijama; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

ZAKLJUČAK

Život i rad Jovana Četirevića Grabovana često su bili predmetom povijesno umjetničkih istraživanja. No rezultati različitih istraživanja nisu uvijek dovodili do istih zaključaka, a mnoga pitanja još uvijek čekaju na svoje odgovore. U svakom slučaju, neosporan je podatak da je ovaj slikar zajedno sa svojom radionicom realizirao brojne narudžbe na području nekadašnje Karlovačke mitropolije. Grabovanova umjetnost bila je dugo vremena izgubljena ili zapostavljena, a neki od njegovih velikih cjelina ikonostasa danas su svedeni na svega par ikona. Njegova djela nisu jedini primjer ovakvih degradacija. Brojnost i nimalo zavidni uvjeti u kojima baština koja je stvorena na marginama vodećih kulturnih i umjetničkih središta uglavnom nepovratno propada samo su jedan od problema s kojima se susreću službe zaštite. Oni međutim, kriju mnogo kompleksniju situaciju. Jedan od glavnih uzroka ubrzanom propadanju jest, dakako, i postupno nestajanje zajednica koje su sudjelovale u njihovu stvaranju. Manjak svijesti o ozbiljnosti fizičkog stanja i vrijednosti tog segmenta naslijeđene baštine koja se stoljećima formirala na našim područjima kao i prihvaćanja njezinih vrijednosti pridonose otežavanju cijele situacije. Često se rješenja zaštite odnose samo na crkve kao objekte izostavljajući njen, u pojedinim slučajevima, vrlo vrijedan inventar.

Fragmentarno sačuvani i nedovoljno istraženi u vrijeme kada je njihovo stanje to još dozvoljavalo, ovi ikonostasi svjedoci su jedne značajne kulture i umjetnosti koja se razvila na periferiji glavnih umjetničkih strujanja. Proučavajući različite dokumentacije, radove i fotografske zbirke uočiti ćemo kako većina njih nastaje u razdoblju nakon velikih ratnih razaranja poput Drugog svjetskog i Domovinskog rata. Očito je da su tek velike havarije prijeteci potpunim uništenjem pridonijele podizanju svijesti o vrijednosti umjetničkog naslijeđa kao i konkretnim aktivnostima u svrhu njihove zaštite. No u pojedinim slučajima ni to nije bilo dovoljno za njihovo očuvanje. Ikonostasi su u pravoslavnim crkvama utilitarni predmeti te su na takav način bili i tretirani što je također jedan od razloga njihova lošeg stanja. Za vjernike – vlasnike i korisnike to samo dio crkvenog namještaja zbog čega ne sagledavaju njihovu povijesnu, umjetničku ili estetsku vrijednost.

Slijedeći tragove Jovana Četirevića Grabovana naići ćemo na cijeli niz različitih tipova degradacije kojima crkveni inventar može biti izložen: od potpunog uništenja, rekonstruiranja, preslikavanja, neadekvatnog čišćenja do potpunog nemara i nezainteresiranosti za održavanje vlastitog naslijeđa. Na području Koprivničko-križevačke i Bjelovarsko-bilogorske županije pripisuju mu se ikonostasi iz Lepavine, Podgoraca, Velikog

Poganca, Gudovca, Pavlovca i Vojakovca, a u slučaju ikonostasa iz Osijeka Vojakovačkog je pitanje Grabovanova autorstva i udjela radionice zbog lošeg stanja očuvanosti i višekratnih popravaka i obnova još uvijek upitno. No stavimo li po strani nedoumice oko autorstva i sagledamo li oblike degradacija kojima su bili izloženi, prema obujmu intervencija i stupnju očuvanosti možemo ih kategorizirati u nekoliko skupina. Ikonostas iz manastira u Lepavini jedini je s ovog područja koji je gotovo potpuno uništen. Ikonostasi iz Podgoraca i Osijeka Vojakovačkog bili su izloženi brojnim intervencijama koje su bitno izmjenile i fragmentirale njihovo originalno stanje stavljajući službu zaštite pred složen i zahtijevan problem koji iziskuje koordiniran rad ustanova i lokalne zajednice kada je riječ o određivanju smijera u kojem bi trebalo provesti obnovu. Ikonostasi iz Velikog Poganca, Pavlovca i Vojakovca ukazuju na najviše potencijala za obnovu i promoviranje interesa javnosti za ovakve predmete. Sva tri ikonostasa nalaze se u crkvama koje su još uvijek u funkciji i dok god je tako, najbolje bi bilo čuvati ih *in situ*. Među njima valja iznova istaknuti ikonostas iz Velikog Poganca kao uzorni model konzervatorsko-restauratorskih radova. Ikone iz Gudovca zasigurno su izdvojeni slučaj jer se ne radi o cijelom ikonostasu, već samo ikonama i carskim dverima. S obzirom na to da je njihovo stanje stabilno i da ne će biti reupotrebljeni u novoj gudovačkoj crkvi, mogli bi lako biti izloženi u muzeju ili galeriji. Preko njih bi se posjetitelji mogli lakše upoznati s Grabovanovim radom te bi ih se moglo podsjetiti na postojanje pravoslavne baštine i njihovom doprinosu kulturi.

U razdoblju od 2008. do 2009. godine djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda obišli su ove spomenike i evidentirali njihova stanja nakon čega su provedeni brojni konzervatorski radovi u svrhu otklanjanja najproblematičnijih oštećenja i stabiliziranja njihova stanja. Prilikom evidentiranja stanja tijekom 2017. godine koje je proveo Hrvatski restauratorski zavod⁹⁴ u suradnji s Konzervatorskim odjelom u Bjelovaru⁹⁵ dogovorene su hitne intervencije u interesu očuvanja tih istih spomenika, poput dezinfekcija ikonostasa iz Vojakovca 2018. godine. No po završetku radova kojima bi se ponovno oživjela Grabovanova djela javljaju se novi zadaci, primjerice kako ih što dugotrajnije zaštititi od novih deterioracija te kako predmete koji su prvenstveno dio pravoslavne vjerske zajednice približiti javnosti, a pogotovo onoj koja je većim dijelom rimokatolička. Riječ je možda o najtežem problemu s kojim se susreću službe zaštite. Planirani i provedeni radovi moraju biti održivi. Drugim riječima, u održavanje restauriranih ikonostasa mora se uključiti i vlasnik, odnosno vjerska

⁹⁴ Višnja Bralić, konzervator-restaurator savjetnik i pomoćnica ravnatelja za pokretnu baštinu; Pavao Lerotić

⁹⁵ Zrinka Studen, prof. pov. umjetnosti; Goran Bekina, fotograf.

zajednica jer inače sav trud oko njihove obnove nema mnogo smisla. Osvješčivanje javnosti nije nimalo jednostavan zadatak i izlaže se različitim percepcijama, stoga je potrebno važnost ove baštine prezentirati na više različitih načina. Valja imati na umu i već spomenuto rapidno smanjenje njihovog broja koje rezultira gubitkom funkcije, a to znači početak daljnje degradacije. Upitno je i koliko su te iste zajednice voljne ili u mogućnosti skrbiti o ovim predmetima s obzirom na to da je njihovo održavanje zahtjevno i skupo. Potrebno je razmotriti na koji će se način osigurati zaštita ovim predmetima ako izgube svoju funkciju. Jedno od rješenja je zasnivanje muzeja koji bi bio posvećen pravoslavnoj baštini ili vjerskim predmetima iz cijele Hrvatske bez obzira na njihovo vjersko porijeklo. Time bi se i olakšalo praćenje stanja i spriječilo daljnje propadanje ikonostasa koji su fragmentarno sačuvani kao i one koji su izgubili funkciju zatvaranjem i napuštanjem crkava, ali i najbolje ih približilo široj javnosti. Ponajprije, po završetku obnove potrebno je rezultat konzervatorsko-restauratorskih radova medijski popratiti i prezentirati kao događaj važan ne samo za izoliranu sredinu, već kao veliki kulturni događaj. Jedna od mogućnosti da se poveća vidljivost tog segmenta barokne kulturne baštine jest i osmišljavanje aktivnosti, edukacija, animacija i programa njihova uključivanja u turističku ponudu organiziranjem obilazaka koje bi povezale ove lokalitete te bi tako posjetitelji imali priliku vidjeti predmete u njihovom prostoru i bolje shvatiti njihovu ulogu u pravoslavnoj liturgiji u kojima oni čine bitan dio obreda.

Na kraju, javnost treba shvatiti kako raznolikosti ne osiromašuju naše kulturno naslijeđe već ga obogaćuju. Osvješčivanje javnosti je velik i zahtjevan posao čiji kraj se ne nadzire, ali najbolja konzervatorska metoda kojom ih možemo spasiti.

KATALOG IKONOSTASA JOVANA ČETIREVIĆA GRABOVANA NA PODRUČJU KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKE I BJELOVARSKO-BILOGORSKE ŽUPANIJE

01.

Lepavina, manastirska Crkva Vavedenja presvete Bogorodice

Jovan Četirević Grabovan, Grigorije Popović, signirano

Ikonostas (uništen), očuvane su ikone Krštenja Kristovog i Uznesenja Bogorodice

1775.

Polikromirano drvo, pozlata

NATPIS: Сие темпло ирскиц(?) ампаи о државје римскега цесара г. Јосипа Втпрака и гг. Марији Терезији, императорице принесе архиерископу, митрополиту Викенти Јовановичов, и при епископу Атанасију Живковичу при игумену Кир Мардари и всега братства настјанијем господином Михаила Микашиновуча, генерала и живенјем градо, твпрцев и воспоженијем свјех православних христијанов, ктиторов и приложников (...) Свјата обител, их же имена да написа будут. Во книг животнејех во царству небеснијему бесконачнија винерски армен.

Пусано во пресвјатија цркве храму Богородице во опсчем хителном манастирје нашем леповинском. Лета Христова 1775, мјесеца августа 21. Трудом и рукодијелијем иконописцев Ћоанна Грапована Четриловића и Григорија Поповича, ученика его. (Citirano prema: Jovanović 1965., 205)

(Sie templo irskic(?) ampai o državje rimskega cesara g. Josipa vtoraka i g.g. Mariji Tereziji, imperatorice prinese arhiepiskopu, mitropolitu Vikenti Jovanoviću i pri episkopu Atanasiju Živkoviću pri igumahu Kir Mandari i vsega bratstva nastjanijem gospodarem Mihaila Mikašinovića, generala i življenjem grado, trgovcev i vospoženijem svijeh pravoslavних hristijanov, ktitorov i priložnikov (...) Svjata obitelj, ih že imena da napisana budut. Vo knjig životnijeh vo carstvu nebeskijemu beskonačnija vijeku amen.

Pisano vo presvjatija crkve hrama Bogorodice vo opscem žitelnom monastirje našem lepovinskom. Ljeta Hristova 1775, mjeseca avgusta 21. Trudom i rukodijelijem ikonopiscev Joana Grabovana Četirevića i Grigorija Popovića, učenika ego.)

POVIJESNE INTERVENCIJE I POPRAVCI: Nisu poznati podaci

OPIS: Lepavinski ikonostas sastojao se od tridesetak ikona, četiri vratnice i raspela. Ostale su sačuvane samo dvije ikone: Uznesenje Bogorodice i Krštenje Kristovo. Glavni izvori o njegovu izgledu su pokoji šturi opis i malobrojne fotografije. Lepavinski ikonostas bio je specifičan zbog svoje naglašene longitudinalnosti što je vrlo rijetko slučaj u ostalim primjerima s ovoga područja. Sastojao se od pet horizontalnih zona. Prva zona nije nosila ikone. One su bile raspoređene u sljedeća tri reda te raspela u petoj zoni. Vertikalno je brojao devet osi u prva dva reda i čak trinaest u trećem i četvrtom redu. Nad visokim soklom stajale

su prijestolne ikone flankirane rezbarenim stupovima kompozitnih kapitela. Prijestolne ikone su bile: sv. Georgije, sv. Nikola, Bogorodica, Krist, Ivan Preteča i sv. Dimitrije. Sve ikone bile su urešene bogato razvedenim *rocaille* motivima. Ispod ikone Ivana Preteče bilo je grb generala Mikašinovića. O dverima je zabilježeno samo da je na sjevernima vratnicama bio naslikan Stjepan Prvomučenik. Drugi red sastojao se od prazničkih ikona i scenom Uskrsnuća u središnjoj osi. Pilastri s apliciranim rokoko motivima odjeljivali su ikone koje su bile optočene okvirom u formi uvijenih biljnih listića i grančica. U trećem redu nalazilo se dvanaest ikona s prikazima apostola i centralnom ikonom sa scenom Deisis. Svaka ikona bila je odijeljena svojim parom rezbarenih pilastra, poput onih iz trećeg reda te sličnih okvira. Na vrhu se nalazio križ s trolisnim završecima⁹⁶.

BIBLIOGRAFIJA: M. Jovanović, *Jovan Četirević Grabovan*, 1965., 203 – 205.; D. Medaković, *O srpskoj umetnosti u oblastima stare Slavonije i Hrvatske*, 1971., 242; D. Kašić, *Lepavina*, 1996., 120, 135.; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 2004., 360; B. Todić, *Portret za skicu Jovana Četirevića Grabovana*, 2010., 369 – 370.

46. Ikonostas Crkve Vavedenja Presvete Bogorodice u Lepavini; (iz: D. Medaković 1971., sl. 171.)

⁹⁶ B. Todić, 2010., 370.

02.

Podgorci, pravoslavna Crkva sv. Petke

Jovan Četirević Grabovan, signirano

Ikonostas

1777.

Polikromirano drvo

Visina: 4,50 m, širina: 5,27 m

NATPIS: Сеи иконостас исписал се 1777 го при епископије гд. Атанас и протопрезвитеру Михајл Вујичуив гд. (...) труду и рукодејелие Ћванна Грабована. Citirano prema Jovanoviću 19965., str. 206 (natpis se nalazio sa stražnje strane proskinitara koji je također njegovo djelo, danas više nije vidljiv) (Citirano prema: Jovanović 1965., 206)

(Sei ikonostas ispisal se 1777 go pri episkopije gd. Atanas i protoprezbiter Mihajl Vujić i vi gd. (...) trud i rukodelije Joana Grabovana.)

POVIJESNE INTERVENCIJE I POPRAVCI: reupotreba ikona sa starog Grabovanovog ikonostasa na novom ikonostasu nepoznatog autora i datacije

OPIS: Zatečena konstrukcija ne upućuje na Grabovanovu radionicu. Organizirana je potpuno klasicistički: pregledno i jednostavno. Broji 31 oslik. U prizemnoj zoni lijevo i desno od carskih dveri naslikane su na samoj konstrukciji ikonostasa scene Uznesenja Bogorodičina s lijeve i Uskrsnuća Kristova s desne strane. Drugim riječima, ne radi se o ikonama već o slikama koje su naslikane direktno na nosivu konstrukciju. Okvir im čini tanka siva linija.

Visoke konzole pored đakonskih i carskih dveri nose jednostavan vijenac na kojem stoje rezbareni stupovi. Oni raščlanjuju red prijestolnih ikona gdje se unutar pravokutnih okvira redaju s lijeva na desno sv. Nikola, Bogorodica, Krist i (vjerojatno) Ivan Krstitelj. Ovaj posljednji podatak treba uzeti s rezervom jer je prikaz zbog nataložene prljavštine teško čitljiv.

Lijeve bočne dveri nose prikaz arkandela Mihajla, a desne arhiđakona Stefana. Carske dveri su veoma bogato dekorirane i profilirane te stilski pripadaju rokoko stilu. Na svakim vratnicama nalaze se po tri manje ikone. One središnje koje prikazuju arkandela Gabrijela i Mariju čine scenu Navještenja, no ostali prikazi su vrlo teško čitljivi te se bez temeljitog čišćenja mogu samo postavljati hipoteze.

Treća zona je horizontalno omeđena bogatije profiliranim vijencem, a vertikalno na jedanaest oslikanih polja. Likovi su naslikani na jedinstvenoj drvenoj plohi. U središtu je scena Deisis, a s lijeve i desne strane po pet panela sa starozavjetnim prorocima. Točno iznad carskih dveri nalazi se medaljon manjih dimenzija unutra baroknog okvira. S njega se može iščitati scena Posljednje večere. Bez sumnje je riječ o ikoni koja je preostala od originalnog Grabovanovog ikonostasa. Između trećeg i vršnog reda nalazi se još jedan medaljon identične

forme i okvira, zbog čega nije previše ambiciozno zaključiti da je i taj medaljon Grabovanov rad, no prikaz je zatamnjen i nemoguće je razabrati koju scenu prikazuje.

U vršnom redu stoji raspelo s bogatim rokoko okvirom flankirano dvjema ikonama istih takvih okvira s prikazima sv. Marije i Ivana. Karakter oslika i rezbarena dekoracija ukrasnih okvira unatoč lošem stanju očuvanosti također upućuje na to da se radi o djelima Jovana Četirevića Grabovana i njegove radionice. Pored svake od njih se nalazi po još jedna ikona, no njihovi okviri su jednostavni i pravokutni. Prikazi na njima su također previše tamni zbog nataložene prljavštine da bi s većom sigurnošću mogli odrediti njihova autora.

GLAVNA OŠTEĆENJA: velike naslage ptičjeg izmeta, naslage prljavštine, prašine i čađe, nestabilna konstrukcija ikonostasa, rasklimane ikone, otpadanje dekorativnih elemenata.

BIBLIOGRAFIJA: M. Jovanović, *Jovan Četirević Grabovan*, 1965., 206; B. Todić, *Portret za skicu Jovana Četirevića Grabovana*, 2010., 370 – 371.

47. Ikonostas Crkve sv. Petke u Podgorcima; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

48. Detalj trećeg reda ikonostasa; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

49. Detalj vršne grede s ikonama i karakterističnim oblicima degradacije; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

03.

Veliki Poganac, parohijska Crkva sv. velikomučenika Georgija

Jovan Četirević Grabovan, signirano

Ikonostas, *in situ*

1779.

Polikromirano drvo, pozlata

Visina: 5,85 m, širina: 5,07 m

NATPIS: 1779: и, н. 26 Јоан Четир Грабован иконописац. (Natpis se nalazi na prijestolnoj ikoni Krista i na prijestolnoj ikoni Bogorodice)

(1799: i, n. 26 Joan Četir Grabovan ikonopisac.)

POVIJESNE INTERVENCIJE I POPRAVCI: Čišćenje ikona, preslik na arhitekturi ikonostasa, mjestimične intervencije na polikromiji.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI: Zavod za restauriranje umjetnina, Zagreb, restauriranje ikona Bijeg u Egipat i Žrtva Abrahamova iz prizemnog reda, Bogorodice iz reda prijestolnih ikona te dvojne ikone s apostolima Tomom i Jakovom od 1987. do 1998. godine (Olga Nikolić, Josip Oros, Nelka Margreitner).

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, preventivno i izravno konzerviranje od 2. do 6. lipnja 2008. godine (Edo Anušić, Helena Cavalli Ladašić, Snježana Hodak).

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, konzervatorsko-restauratorski na ikonama sv. Filip i Bartolomej te medaljonu Prorok Danijel i na arhitekturi oltara tijekom 2013. godine (Edo Anušić, Pavao Lerotić).

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, konzervatorsko-restauratorski na ikonama s. Simon i Matej, sv. Luka i Petar te medaljonima Gedeon, Jeremija, Jakov tijekom 2014. godine (Pavao Lerotić).

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, konzervatorsko-restauratorski na medaljonima Salomon, Aron i Bogorodica Platytera tijekom 2015. godine (Pavao Lerotić).

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, konzervatorsko-restauratorski na medaljonima Zaharija, David, Mojsije, Izaija, Ezekijel, Habakuk tijekom 2016. godine (Pavao Lerotić).

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, konzervatorsko-restauratorski na raspelu (Pavao Lerotić) i dekorativnoj plastici završnog luka tijekom 2017. godine (Edo Anušić, Helena Cavalli Ladašić, Snježana Hodak).

OPIS: Unutrašnjošću crkve dominira veliki ikonostas koji odvaja svetište od glavnog broda. Ikonostas je podignut, kako natpis kaže, 1779. godine. Visok je 5,85 metara i širok 5,07 metara⁹⁷. Unatoč svojim proporcijama, ne ostavlja dojam masivnosti i težine⁹⁸. Sastoji se od deset pojedinačnih i dvanaest dvojnih ikona, trinaest medaljona, raspela te četiri vratnice.

⁹⁷ Veliki Poganac, crkva Sv. Gregorija – ikonostas – pregledni list, snimili: Borka Milković, d.i.a., Teodora Kučinac, d.i.a., crtali: Teodora Kučinac, d.i.a., Marin Čalušić, stud. arh. HRZ, 2012.

U prvom redu nalazi se ukupno osam ikona. Svaka od njih flankirana je volutastim pilastrima koji umjesto kapitela imaju volute. Ukasni okviri su oblika biljnih stabljika koji se savijaju na krajevima. S lijeva na desno niže se scene: Čudo sv. Nikolaja Mirlikijskog, Bijeg u Egipat, Žrtva Abrahamova i Glavosjek sv. Ivana.

Drugi red broji četiri ikone, a raščlanjen je rezbarenim stupovima s apliciranim cvjetnim motivima. Ikone prikazuju: Sv. Nikolaja (ili Gregorija), Bogorodicu, Krista te sv. Ivana Preteču. Red prazničkih ikona artikuliran je pilastrima koji su dekorirani cvjetnim motivima, poput reda niže. Okviri su bogati *roccaille* perforirani listovi. Arhitrav reda prijestolnih ikona prati oblik carskih dveri te je u centralnoj osi polukružno savijen.

Na carskim dverima prikazani su kralj Salomon s maketom hrama i ispod njega arkandeo Gabrijel na lijevom te David sa svitkom i Bogorodica na desnim vratnicama. Na bočnim dverima nalaze se ikone arkandela Rafaela s lijeva i arkandela Gabrijela s desna.

U šest dvojnih i jednu zasebnu centralnu ikonu trećeg reda raspoređeno je ukupno trinaest scena: Rođenje Bogorodice i Ulazak Bogorodice u Hram, Poklonstvo kraljeva i Krštenje, Prikazanje u hramu i Blagovijest, Uskrsnuće u središtu, Uskrsnuće Lazarovo i Cvijeti (Ulazak u Jeruzalem), Uznesenje Bogorodice i Duhovi te Preobraženje Gospodinovo i Uznesenje (Smrt Bogorodice). I u ovom redu se arhitrav polukružno savija prateći oblik Carskih dveri.

Četvrti red se također sastoji od šest dvojnih i jedne zasebne ikone. Pilastrima je raščlanjen na sedam polja. Likovi koje prikazuju dvojne ikone su apostoli: Filip i Bartolomej, Simon i Matej, Luka i Petar, središnja ikona prikazuje scenu Deisis nakon koje se nastavlja niz apostola: Andrija i Marko, Pavao i Ivan, te Jakov i Toma. Arhitrav četvrtog reda u centralnoj osi šiljasto prodire u peti red.

Iznad četvrtog reda smješten je veliki križ s naslikanim likom Kristom i flankiran je ikonom Bogorodice s lijeve i Ivana Bogoslova s desne strane. Uz svaku od ikona nalazi se po jedna rezbarena vaza.

Luk ikonostasa nosi trinaest ikona koje prikazuju starozavjetne proroke: Danijela, Gedeona, Jeremiju, Jakova, Salomona, Arona, središnja (sedma) ikona sadrži prikaz Bogorodice Platytera, te se nastavlja niz proroka: Zaharija, David, Mojsije, Izaija, Ezekiel te naposljetku Habakuk.

GLAVNA OŠTEĆENJA: Debele naslage čađe i prašine, potamnjeni lak, prečišćeni oslici trećeg reda, prvog medaljona sa sjeverne i posljednja dva s južne strane luka, mjestimično otpadanje dekorativne plastika, krakeliranje, odizanje i otpadanje polikormije s preparacijom, drvotočnost, rasklimanost dekoracije i ikona, mehanička oštećenja bočnih vratnica, tragovi boje za zidove, mjestimično raspuknuti nosač.

BIBLIOGRAFIJA: M. Jovanović, *Jovan Četirević Grabovan*, 1965., 207; B. Todić, *Portret za skicu Jovana Četirevića Grabovana*, 2010., 371.

KONZERVATORSKA I RESTAURATORSKA IZVJEŠĆA, REGISTRI I OSTALI NEOBJAVLJENI TEKSTOVI: Pismo Milana Babića, Veliki Poganac, 1970., Arhiv HRZ-a, Registar br. 25, br. 29/1-70; Ferdinand Meder, Zavod za restauriranje umjetnina, Dopis

⁹⁸ Štoviše, upravo se ovaj ikonostas, uz onaj pavlovački, drži za vrhunac Grabovanovih mogućnosti jer do tada teška arhitektura ikonostasa postaje elegantna.

Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1980., Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25; Sredstva potrebna za radove po etapama, Zagreb, 1983., Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25; Zavod za restauriranje umjetnina, *Prijedlog za uvrštavanje u program kulturnog razvoja na razini Republike za 1984. godinu*, Zagreb, 1983., Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25; Ferdinand Meder, Zavod za restauriranje umjetnina, *Zahtjev za konzervatorsko-restauratorske radove Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture*, Zagreb, 1984., Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25; Prijedlog radova i opis stanja, Zagreb, Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25; Olga Nikolić, *Izješće*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, svibanj 1989.; Olga Nikolić, *Izješće*, HRZ, Zagreb, rujan 1989., Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25; Edo Anušić, *Izještaj o provedenim preventivnim i izravnim radovima konzerviranja ikonostasa pravoslavne Crkve Sv. Georgija u Velikom Pogancu*, 2008.: HRZ, Zagreb; Edo Anušić, *Elaborat o zatečenom stanju i provedenim istraživanjima uz prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova na drvenom inventaru Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb, 2010.; Edo Anušić, *Dokumentacija za prethodno odobrenje za istraživanje i konzervatorsko-restauratorske radove na dvije ikone, stupu i pilastru kod đakonskih vrata ikonostasa sv. Georgija iz Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb, 2013.; Izještaj o provedenim radovima zaštite i očuvanja kulturnog dobra za 2013. godinu, KO Bjelovar, 2013.; Edo Anušić, *Dokumentacija za prethodno odobrenje za konzervatorsko-restauratorske radove na četiri ikone Jovana Četirevića Grabovana s ikonostasa iz parohijske Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb, 2014.; Pavao Lerotić, *Izješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na ikonama iz parohijske Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb, 2015.; Pavao Lerotić, *Izješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na ikonama iz parohijske Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb, 2016.; Pavao Lerotić, *Izješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na ikonama iz parohijske Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb, 2017.; Veliki Poganac, Crkva sv. Gregorija – ikonostas – pregledni list, snimili: Borka Milković, d.i.a., Teodora Kučinac, d.i.a., crtali: Teodora Kučinac, d.i.a., Marin Čalušić, stud. arh. Hrvatski restauratorski zavod; Zrinka Studen, *Inventar Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu*, Konzervatorski odjel Bjelovar, 2017.; Izještaj o provedenim radovima zaštite i očuvanja kulturnog dobra za 2017. godinu, Konzervatorski odjel, Bjelovar, 2017.

50. Ikonostas prije radova; (HRZ, 2008.)

51. Ikonostas nakon radova na luku i četvrtom redu; (HRZ, snimio: G. Tomljenović, 2017.)

52. Evidencija stanja i detalj s carskim dverima; (HRZ, snimio: M. Braun, 1980.)

53. Stanje ikone trijumfalnog luka prije radova
(HRZ, 2014.)

54. Prorok Jakov nakon dovršenih radova
(HRZ, 2014.)

04.

Gudovac, pravoslavna Crkva sv. Petra i Pavla (ikone privremeno pohranjene u parohijsku Crkvu Sv. Trojice u Bjelovaru)

IZVORNI SMJEŠTAJ: (Velike) Sredice, pravoslavna crkva sv. Ivana Krstitelja;

Jovan Četirević Grabovan, signirano

Carske dveri, četiri trodijelne ikone četvrtog reda i devet medaljona

DATACIJA: 1780.

MATERIJAL: Polikromirano drvo

NATPIS: Сие темпло цркве храма свјатаго Їванна Претећи обновисја же во времја преосјашћенјего господина Атанасија Живковића православнаго епископа Пакрачкога и цијелаго генералата Вараждинскога и при господину Павлу протопрезвитеру и при господину Томи Рнчевићу пароху изобразисја от мене иконописеца Їванна Четиревича Грабована у Средица 1780 мца иуніа. (Natpis se nalazi u kartuši na sjevernim dverima).

(Sie templo crkve hrama svjatago Joana Preteći obnovisja že vo vreme preosješćenjega gospodina Atanasija Živkovića pravoslavnaго episkopa Pakračkoga i cijelago generalata Varaždinskago i pri gospodinu Pavlu protoprezviteru i pri gospodi Tomi Rmčeviću parohu izobrazisja ot mene ikonopiseca Joana Četirevića Grabovana u Sredica 1780 mjeseca iunija 30.)

Иконостас овај храма свјатих Ретра и Равла обнови се из средстаба драг. грофа Куен Хедерварија~ освтисе благословом впресв. г. епк. тирон ро окр. протопресб. и пароху белваром Јовану Штековичу дие 20. априла 1903. Обнову изведе позлатар Антон Сич из Загреба. Fotografija N. Vranića, 1966. (natpis se nalazio na dnu lijevih bočnih dveri)

Ikonostas ovaj hrama svjatih Petra i Pavla obnovi se iz sredstava drag. grofa Kuen Hedervaria~ osvetise blagoslovom vpreosv. g. epk. miroml po okr. protopresb. i parohu belovarskom Joanu Štekoviću die 20. aprila 1903. Obnovu izvede pozlatar Anton Sić iz Zagreba.

SMJEŠTAJ: Pjevalište parohijske crkve sv. Trojice u Bjelovaru

POVIJESNE INTERVENCIJE I POPRAVCI: Preseljenje ikona iz Sredica u Gudovac početkom XX. stoljeća; konstruiranje nove arhitekture ikonostasa i (vjerojatno) rekonponiranje redoslijeda ikona, intervencije na polikromiji, dodavanje ikona zbog promjene titulara i smještaja.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI: Evidencija stanja u rujnu 2009., Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

Hitna evakuacija ikona i vranica u bjelovarsku crkvu zbog urušavanja zvonika i crkve te preventivno i izravno konzerviranje u listopadu 2012., Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb.

OPIS: Gudovački ikonostas nosio je ukupno 43 ikone, a njihov raspored na ikonostasu bio je sljedeći: u soklu s lijeva na desno nalazila se kompozicija Čuda sv. Nikole na moru, zatim Bijeg u Egipat, Žrtva Abrahamova i krajnje desno Glavosijek sv. Ivana Krstitelja. Ikone su pravokutnog oblika i jednostavnih okvira bez dekoracija.

Prijestolne ikone bile su: sv. Nikola, Bogorodica, Krist te Ivan Krstitelj, također pravokutne i okvira poput onih prethodno opisanih.

Na carskim dverima su u donjim medaljonima prikazani David na lijevim krilima i Salomon na desnima dok gornji medaljoni predstavljaju scenu Blagovijesti. Bočne dveri nose ikone arkanđela Mihaela na lijevoj strani i arhiđakona Stefana na lijevoj.

U trećem redu nizale su se ikone proroka. Ikone su sa svojim originalnim dekorativnim okvirima raspoređene unutar novih pravokutnih okvira i grupirane po dvije krajnje lijevo i krajnje desno te po tri između lukova đakonskih i carskih dveri. Ukupno ih je bilo deset. Okvir im je poput uvijenih biljnih stabljika, a dodatno su umetnute unutra običnih pravokutnih okvira.

Iznad ikona s prikazom proroka nalaze se ikone apostola grupirane u četiri skupine po tri ikone identičnih okvira poput onih s prorocima, no bez nadodanih pravokutnih okvira.

Između njih i ikona apostola i proroka bilo je raspoređeno devet kompozicija u medaljonima manjeg formata koje ilustriraju Kristova stradanja.

U najvišoj zoni ikonostasa u osi s lijevim bočnim dverima stajala je ikona koja je prikazivala scenu Silaska Duha Svetog. U osi s carskim dverima bio je postavljen prikaz Krunjenja Bogorodice te sv. Petar i Pavao iznad desnih bočnih dveri. Obje ikone bile su umetnute unutar bogato profiliranih okvira u duhu baroka

GLAVNA OŠTEĆENJA: Naslage prašine, odvajanje dasaka nosača.

BIBLIOGRAFIJA: M. Jovanović, *Jovan Četirević Grabovan*, 1965., 207 - 208; D. Medaković, *O srpskoj umetnosti u oblastima stare Slavonije i Hrvatske*, 1971., 243; B. Todić, *Portret za skicu Jovana Četirevića Grabovana*, 2010., 371.

KONZERVATORSKA I RESTAURATORSKA IZVJEŠĆA, REGISTRI I OSTALI NEOBJAVLJENI TEKSTOVI: Edo Anušić, *Izveštaj o preventivnom i izravnom konzerviranju ikona iz Crkve svetih Petra i Pavla u Gudovcu*, HRZ, Zagreb, 2013.

55. Ikonostas Crkve sv. Petra i Pavla u Gudovcu; (MK, snimio: J. Ladović, 1957.)

56. Natpis Jovana Četirevića Grabovana u kartuši desnih bočnih dveri; (MK, snimio: N. Vranić, 1966.)

57. Detalji ikonostasa, (MK, snimio: N. Vranić, 1966.)

58. Raspelo i drvena dekoracija gudovačkog ikonostasa prije čišćenja; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2012.)

59. Ikone gudovačkog ikonostasa nakon evakuacije i radova preventivnog konzerviranja; (HRZ, snimio: E. Anušić, 2012.)

05.

Pavlovac, pravoslavna Crkva Sv. Pantelejmona

Jovan Četirević Grabovan, signirano

Ikonostas, izmješten iz stare crkve u novu

1778./1783.

Polikromirano drvo, pozlata

Visina: 7,03 m, širina: 6,48 m

NATPIS: Сеи темплом устроиса сја при державје, нх цесаро, кралевскагw величества, Јосифа втором, императором римским, при архиепископје Моисије Путнику савршисја, чрез, Їванна Граб(ов)ан. (Natpis se nalazi na kartuši na lijevim bočnim dverima na kojima je prikazan arkandeo Mihael. Citirano prema D. Medakoviću, 1971., 242)

Приложи сиу икону, госпожа (...) Тоја супружница (...) ими, копрола и при їереїа Їованна Глумца и при кнезом и епископом церк Їванниа, Вуича и Арсзниа, Пужа 1783. гд. (Natpis se nalazi desno od glavnog natpisa u kartuši. Citirano prema Jovanoviću, 1965., 207)

(Sei templom ustroisa sja pri državje, ih cesaro, kralevskago veličestva Josifje vtorom, imperatorom rimskim pri arhipikopje Moisje Putniku savršisja, črez, Joana Grab(ov)ana.)

(Priloži siu ikonu, gospoža (...) Toja supružnica (...) imi, koprola i pri jereja Joana Glumca i pri knezom i episkopom cerk Joana, Vuića i Arsenia, Puža 1783 gd.)

POVIJESNE INTERVENCIJE I POPRAVCI: Zamjena ikona prizemnog reda i reda prijestolnih ikona te svih vratnica (vjerojatno prilikom preseljenja ikonostasa iz stare crkve u novu 1906. godine); preslikavanje konstrukcije ikonostasa, nanošenje srebrne lazure, preslikavanje ikona te umetanje ikone sv. Ivana Preteče u trećem redu ikonostasa.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI: Izravni i preventivni konzervatorski radovi, Hrvatski restauratorski zavod od 20. svibnja do 7. listopada 2008.

OPIS: Ikonostas je veoma visok i obiluje baroknom dekorativnom plastikom. Visok je 6,48, a širok 7,03 metara. Ukupno broji 56 ikona te je ujedno i najveći Grabovanov ikonostas na području Koprivničko-križevačke i Bjelovarsko-bilogorske županije. Sastoji se od pet redova, a vertikalno se dijeli u šest osi. Posebno je naglašena središnja vertikalna os. Sastoji se od carskih dveri, ikone Isusa Krista, Posljednje večere, Krunjenja Bogorodice, a završava križem na samom vrhu.

U prvom redu nalaze se četiri ikone. Krajnji lijevi i krajnji desni panel su prazne uklade. Prva ikona s lijeva prikazuje Getsemanski vrt, potom slijedi scena Isusa i Samaritanke, Isusa i djece dok je posljednja Odmor na putu u Egipat. Ikone su razdijeljene visokim konzolama koje nose pilastre drugog reda. Dekorirane su rezbarenim vitičastim listovima.

Drugi red s prijestolnim ikonama nosi već ustaljene likove: sv. velikomučenika Georgija, sv. Nikolu, Bogorodicu, Isusa Krista, Ivana Krstitelja te patrona crkve, sv. Pantelejmona. Deset rezbarenih stupova razdjeljuje ikone i vratnice u devet osi.

Lijeve bočne dveri nose ikonu arkandela Mihaela dok one desne prikazuju arhidakona Stjepana. Carske dveri na svojim krilima tradicionalno donose scenu Navještenja. Iznad carskih dveri nalazi se ikona s Kristovim likom.

Treći red broji trinaest ikona. One su grupirane u skupine po dvije i flankirane pilastrima. Središnja prikazuje Posljednju večeru. S lijeva na desno prvi par apostola su Filip i Bartolomej, sljedeći Andrija i Marko, potom Matej i Petar nakon kojih slijede Pavao i Ivan, Luka i Šimun te sv. Ivan Krstitelj i Toma krajnje desno. U središnjoj osi je maleni medaljon koji prikazuje Posljednju večeru. Okviri su poput savijenih biljnih stabljika koje međusobno povezuju dvojne ikone. Prostor između okvira i nosive konstrukcije je perforiran te ikone djeluju kao da lebde. Odjeljuje ih osam vertikalnih greda na koje su aplicirani rezbareni cvjetovi.

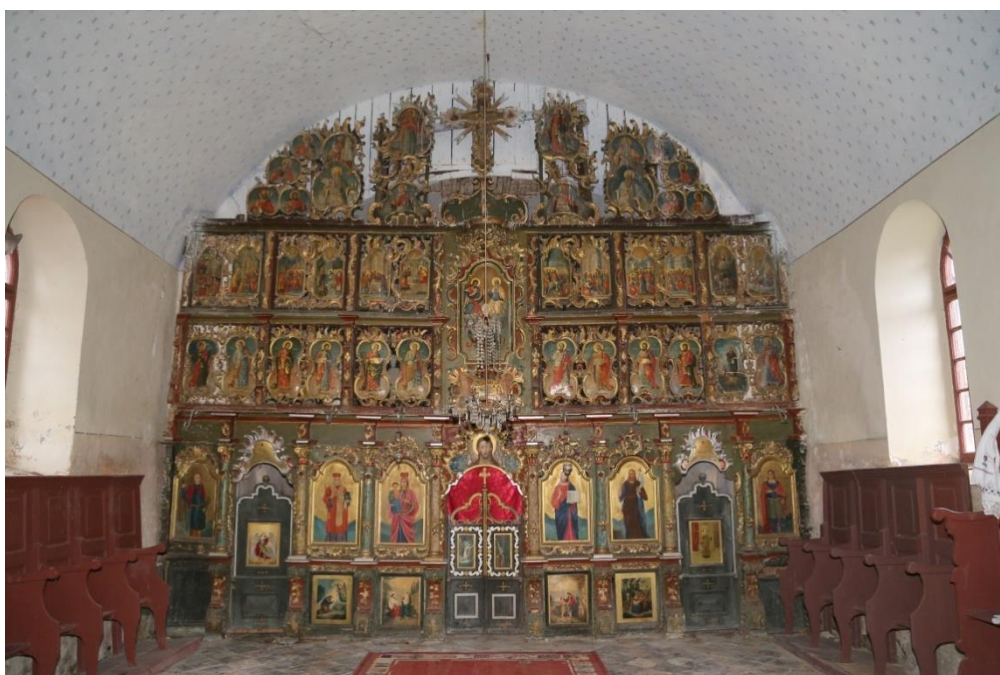
Četvrti red posvećen je prazničkim ikonama. Kao i u prethodnom redu podijeljene su u šest skupina po dvije ikone koje su međusobno razdijeljene rokokoko dekorativnim elementima. S lijeva na desno nižu se: Rođenje Kristovo, Uvođenje Bogorodice u hram, Poklonstvo kraljeva, Krštenje Kristovo, Prikazanje u hramu, Navještenje, Ulazak u Jeruzalem, Nevjera sv. Tome, Uzašašće Bogorodičino, Silazak Duha Svetoga na apostole, Uskrsnuće te Smrt Bogorodice. U centralnoj osi smještena je velika ikona Krunjenja Bogorodice koja zbog svojih velikih dimenzija zauzima prostor između trećeg i četvrtog reda. Također su razdijeljene bogato ornamentiranim gredama, a i okviri su veoma slični onima iz prethodnog reda.

Ikonostas je okrunjen vršnim redom u čijem središtu stoji raspelo. Na svakom kraku križa nalazi se trolist i u njima portreti četvorice evanđelista. Uz Raspeće se s lijeva nalaze Bogorodica i sv. Marija Magdalena jedna ispod druge. Iza Marije i Marije Magdalene smještene su još dvije ikone s prikazom proroka Salomonom i Zaharijom, također jedna ispod druge. Iza njih su smještena još četiri medaljona koji popunjavaju prostor između trijumfalnog luka i arhitrava ikonostasa prateći oblik luka. I na njima su naslikani starozavjetni proroci: Izaija, Ezekiel, Gedeon i Jakov. Njihovi pandani s desna su sv. Ivan i Longin te iza njih David i Aron dok su u manjim medaljonima Jeremija, Habakuk, Mojsije i Danijel.

GLAVNA OŠTEĆENJA: Naslage prašine, ptičji izmet, otpadanje polikromije s preparacijom, krakeliranje i odizanje polikromnog sloja, truljenje polikromije uslijed visokog postotka vlage, razdvajanje dasaka drvenog nosača.

BIBLIOGRAFIJA: M. Jovanović, *Jovan Četirević Grabovan*, 1965., 206 – 208; D. Medaković, *O slikarskoj umetnosti u oblastima stare Slavonije i Hrvatske*, 1971. 242; B. Todić, *Portret za skicu Jovana Četirevića Grabovana*, 2010., 373 – 374.

KONZERVATORSKA I RESTAURATORSKA IZVJEŠĆA, OSTALI NEOBJAVLJENI TEKSTOVI: Edo Anušić, *Izveštaj o provedenim preventivnim i izravnim radovima konzerviranja ikonostasa pravoslavne Crkve Sv. Pantelejmona u Pavlovcu*, 2008., HRZ, Zagreb; Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Sektor za konzervatorske odjele i inspekciju, Konzervatorski odjel u Bjelovaru: Rješenje za uvrštavanje kulturnog dobra pod preventivnu zaštitu, Bjelovar, 2015.

60. Ikonostas Crkve sv. Pantelejmona u Pavlovcu; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

61. Stražnja strana ikonostasa; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

62. Detalj centralne osi trećeg reda s ikonom Posljednje večere; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

63. Detalj četvrtog reda s karakterističnim oštećenjima; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

06.

Vojakovac (Batinjani), parohijska Crkva sv. velikomučenika Geogorija

Jovan Četirević Grabovan, pripisano

Ikonostas, *in situ*

1782.

Polikromirano drvo, pozlata

Visina: 5 m, širina: 5,80 m

NATPISI: »obnovio J. Muravić iz Broda 1899.« (natpis se nalazi iznad Carskih dveri sa stražnje strane ikonostasa)

»obnovio crkvu M. Oragić 1982 Žabno« (natpis se nalazi na horizontalnoj gredi između dugog i trećeg reda ikonostasa sa stražnje strane konstrukcije)

POVIJESNE INTERVENCIJE I POPRAVCI: Preslik konstrukcije ikonostasa, mjestimične intervencije na osliku.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI: Izravno i preventivno konzerviranje od 9. do 13. lipnja 2008. godine.

OPIS: Ikonostas je visok 5, širok 5,80 m. Ukupno 26 ikona čini vojakovački ikonostas. Vertikalnih osi je sedam, a odvojene su profiliranim vijencima. Horizontalnih zona je pet. Krajevi trećeg reda ikonostasa završavaju volutama koje prate luk pojasnice svoda. Sve su ikone uokvirene pozlaćenim rokoko okvirima.

U zoni *bazisa* nema ikona. One se pojavljuju tek u redu prijestolnih ikona, a čine ih sv. Nikola, Bogorodica, Krist i sv. Ivan Preteča. Omeđene su rezbarenim stupovima kompozitnih kapitela. Njihovi okviri su jednostavni, dvostruko profilirani. Iznad prijestolnih ikona nalaze se medaljoni s prikazima koji ilustriraju scene iz života svetaca prethodnog reda. To su: Čudo sv. Nikole, Bijeg u Egipat, Žrtva Abrahamova i Glavosjek sv. Ivana. Njihovi okviri su bogato razrađeni vitičastim biljnim stabljikama.

Carske dveri raskošno su ukrašene *rocaillom*, akantusovim lišćem i ružicama. Na svakom krilu vratnica nalazi se po dva medaljona. Donji medaljoni zajedno čine scenu Navještenja, dok gornji predstavljaju ikone kralja Davida i Salomona. Na đakonskim dverima nalaze se ikone arkanđela Mihaela na lijevim i Gabrijela na desnim vratnicama.

U drugom redu ikonostasa dominira centralna ikona sa scenom Uskrsnuća. Sa svake strane nalaze se po tri prazničke ikone. To su s lijeva na desno: Rođenje Bogorodice, Rođenje Isusovo, Bogojavljanje, Navještenje, Preobraženje i Smrt Bogorodice. Stupovi drugog reda su manji od onih u redu prijestolnih ikona, ali zato bogatije ukrašeni akantusom i cvjetnim grančicama.

Trećim redom ikonostasa dominira ikona sa scenom Deisis u središnjoj osi. Lijevo i desno su ikone četiriju evanđelista i apostola Petra i Pavla. Okviri posljednja dva reda podsjećaju na one s lepavinskog ikonostasa.

Na završnoj gredi centralno je postavljen križ trolisnih završetaka i dvije zrake te sa svake strane po jedna rezbarena vaza. Ikonostas se zaključuje ikonama Bogorodice i sv. Ivana.

GLAVNA OŠTEĆENJA: Izrazita crvotočnost, mjestimično otpala polikromija s preparacijom i s preparacije, odizanje polikromije, krakeliranje slikanog sloja, naslage prašine i prljavštine, zatamnjenost zbog naslaga čađe i prljavštine.

BIBLIOGRAFIJA: Đ. Cvitanović, *Vojakovac, Crkva sv. Đurđa*, u: *Križevci, grad i okolica*, ur. Žarko Domljan, 1993., 388 - 390; B. Todić, *Portret za skicu Jovana Četirevića Grabovana*, 2010., 373.

KONZERVATORSKA I RESTAURATORSKA IZVJEŠĆA, REGISTRI I OSTALI NEOBJAVLJENI TEKSTOVI: Edo Anušić, *Izveštaj o provedenim istražnim radovima na ikonostasu crkve Sv. Georgija u Vojakovcu*, 2008., HRZ, Zagreb; Zrinka Studen, *Ikonostas Crkve sv. velikomučenika Georgija u Vojakovcu*, 2017., KO, Bjelovar.

64. Ikonostas Crkve sv. velikomučenika Georgija u Vojakovcu; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

65. Čudo sv. Nikole s otpalom polikromijom; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

66. Stražnja strana ikonostasa s natpisima; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

07.

Osijek Vojakovački, parohijska Crkva sv. oca Nikolaja

Jovan Četirević Grabovan (?)

Ikonostas, *in situ*

1786.

Polikromirano drvo

Visina: 5,10 m, širina: 4,70 m

NATPIS: Чедомнр Смољавиу 1974. (natpis se nalazi na medaljonu s prikazom kerubina na desnom krilu Carskih dveri)

Чедомнр Смољавиу 1975. г. (natpis se nalazi na prijestolnoj ikoni Krista)

Čedomir Smoljanović 1974.

Čedomir Smoljanović 1975. g.

POVIJESNE INTERVENCIJE I POPRAVCI: Preslikavanje ikona, umetanje novih ikona 1974. i 1975.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI: Izravno i preventivno konzerviranje u razdoblju od 29. svibnja do 23. listopada 2009.

OPIS: Ikonostas je visok 5,10, a širok 4,70 m. Sastoji se od 35 ikona. Sedam je vertikalnih, a pet horizontalnih osi. U soklu se s lijeva na desno nalaze agnostik Nektarije, Pohodjenje Elizabeti, Isus i Samarićanka te na krajnjem desnom panelu sv. Kirijak. Odjeljuju ih grede s apliciranim cvjetnim dekoracijama.

U zoni prijestolnih ikona prikazani su sv. Nikola, Bogorodica, Krist i Ivan Preteča. Okvir ima jedino originalna ikona Bogorodice. On je dvostruko profiliran poput onog s prijestolnih ikona u Vojakovcu. Svaka od ikona flankirana je parom rezbarenih stupova s kompozitnim kapitelima iznad kojih su konzole. Ukupno ih je osam.

Dekoracijski su najviše istaknute carske dveri. Na njima se u donjoj zoni nalazi prikaz Blagovijesti, a u medaljonima iznad njih su prikazani kerubini. Bočne dveri ne nalaze se na ikonostasu.

Nad kapitelima stupova drugog reda nastavljaju se stupići s kapitelima dekorirani rezbarenim florealnim elementima te profilirano gređe. Oni razdjeljuju dvojne ikone s prikazima apostola. Taj red sastoji se od ukupno sedam ikona. S lijeva na desno nalaze se sv. Toma i Andrija, sv. Šimun i Marko evanđelista, sv. Matej i Petar, iznad carskih dveri tradicionalno se nalazi scena Deisis. Njen okvir također je bogatiji rokoko oblicima od ostalih okvira. Nakon scene Deisis nastavlja se niz apostola: sv. Tadej i Pavao, sv. Luka i Jakov te sv. Bartolomej i Filip. I njihovi okviri podsjećaju na one koji se mogu vidjeti na prethodnom primjeru iz Vojakovca.

Iznad centralne ikone trećeg reda je raspelo, a s lijeve strane ikona Bogorodice i u manjem formatu do nje sv. Marija Magdalena. Desno od raspela sv. Ivan Bogoslov i do njega satnik Longin. Sve ikone imaju vitičaste okvire, a između svake od njih nalazi se po jedna rezbarena vaza.

Ikonostas ima i luk koji nosi niz medaljona s poprsjima dvanaestorice proroka i Bogorodice u sredini⁹⁹. Dekorativni okviri su im rezbarene uvijene stabljike.

GLAVNA OŠTEĆENJA: Rasklimana konstrukcija i ikone, drvotočnost, otpadanje polikromije s preparacije i s preparacijom, otpadanje dekorativnih elemenata, razdvajanje dasaka nosača i otpadanje, truljenje i propadanje temeljne horizontalne grede, mehanička oštećenja *bazisa*, naslage prašine.

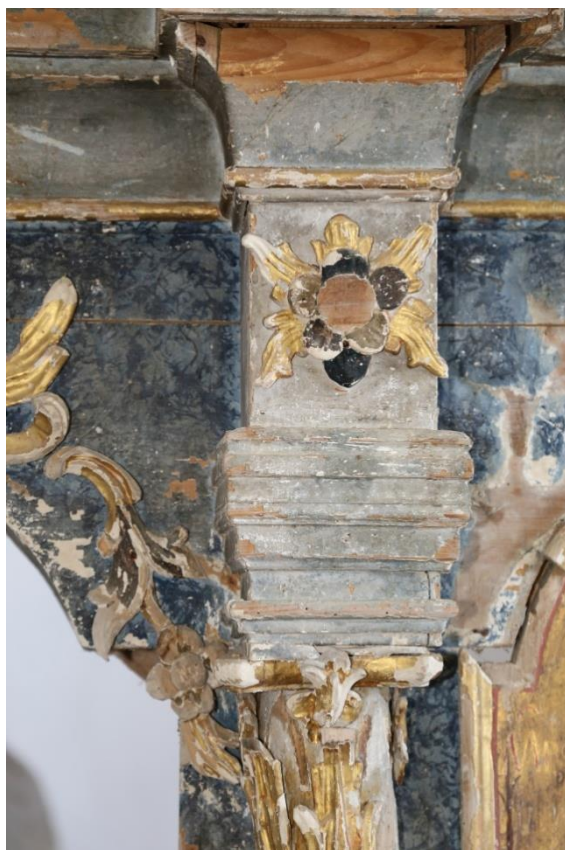
BIBLIOGRAFIJA: Đ. Cvitanović, *Osijek Vojakovački, Crkva sv. Nikole*, u: *Križevci, grad i okolica*, ur. Žarko Domljan, 1993., 355 – 356.

KONZERVATORSKA I RESTAURATORSKA IZVJEŠĆA, REGISTRI I OSTALI NEOBJAVLJENI TEKSTOVI: Edo Anušić, *Izveštaj o provedenom preventivnom i izravnom konzerviranju drvenog inventara crkve Sv. Oca Nikolaja u Osijeku Vojakovačkom*, 2008., HRZ, Zagreb.

67. Ikonostas Crkve sv. oca Nikolaja u Osijeku Vojakovačkom; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

⁹⁹ Đ. Cvitanović, 1993., 356.

68. Kapitel i grede ikonostasa; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

69. Detalj prijestolne ikone Bogorodice s oštećenom polikromijom i okvirom; (Snimila: M. Hrlić, 2017.)

70. Prijestolne ikone sv. Nikole i Bogorodice; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

71. Detalj kartuše s datacijom ikonostasa i karakterističnim oštećenjima; (KO Bjelovar, snimio: G. Bekina, 2017.)

BIBLIOGRAFIJA

1. Bach, Ivan (1949.) *Prilozi povijesti srpskog slikarstva u Hrvatskoj od kraja XVII do kraja XVIII st.* U: Šidak, J. (ur.) *Historijski zbornik*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
2. Cvitanović, Đurđica (1993.) *Osijek Vojakovački, Crkva sv. Nikole*. U: Domljan Ž. (ur.) *Umjetnička topografija Hrvatske*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
3. Cvitanović, Đurđica (1993.) *Vojakovac, Crkva sv. Đurđa*. U: Domljan Ž. (ur.) *Umjetnička topografija Hrvatske*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
4. Jovanović, Miodrag (1965.) *Jovan Četirević Grabovan*. U: grupa autora, *Zbornik za likovne umetnosti I*. Novi Sad: Matica srpska.
5. Kašić, Dušan (1996.) *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*. Beograd: Muzej srpske pravoslavne crkve.
6. Kašić, Dušan (1996.) *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Profil.
7. Kučeković, Aleksandra (2015.) *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*. Zagreb: SKD Prosvjeta.
8. Medaković, Dejan (1971.) *Putevi srpskog baroka*. Beograd: Nolit.
9. Moutafov, Emmanuel (2002.) *Ioannes Tsetiris from Grabovo or Jovan Chetirević Grabovan?*, u: Eugenija Drakopoulou, (ur.) *Topics in Post-byzantine Painting* (Atena, Congress Byzance and Serbia during the XIVth century, 28 – 29 May 1999). Atena: Institute for Neohellenic Research, National Hellenic research Foundation, Christian Archeological Society.
10. Todić, Branislav (2010.) *Portret za skicu Jovana Četirevića Grabovana*, u: *Radovi o srpskoj umetnosti i umetnicima XVIII veka po arhivskim i drugim podacima*. Novi Sad: Matica srpska.

KONZERVATORSKA I RESTAURATORSKA IZVJEŠĆA, REGISTRI I OSTALI IZVORI

1. Anušić, Edo (2008.) *Izveštaj o provedenom preventivnom i izravnom konzerviranju drvenog inventara crkve Sv. Oca Nikolaja u Osijeku Vojakovačkom*, HRZ, Zagreb.
2. Anušić, Edo (2008.) *Izveštaj o provedenim istražnim radovima na ikonostasu crkve Sv. Georgija u Vojakovcu*, HRZ, Zagreb.
3. Anušić, Edo (2008.) *Izveštaj o provedenim preventivnim i izravnim radovima konzerviranja ikonostasa pravoslavne Crkve Sv. Georgija u Velikom Pogancu*: HRZ, Zagreb.
4. Anušić, Edo (2008.) *Izveštaj o provedenim preventivnim i izravnim radovima konzerviranja ikonostasa pravoslavne Crkve Sv. Pantelejmona u Pavlovcu*, HRZ, Zagreb.
5. Anušić, Edo (2010.) *Elaborat o zatečenom stanju i provedenim istraživanjima uz prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova na drvenom inventaru Crkve sv. velikučenika Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb.

6. Anušić, Edo (2013.) *Dokumentacija za prethodno odobrenje za istraživanje i konzervatorsko-restauratorske radove na dvije ikone, stupu i pilastru kod đakonskih vrata ikonostasa sv. Georgija iz Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb.
7. Anušić, Edo (2014.) *Dokumentacija za prethodno odobrenje za konzervatorsko-restauratorske radove na četiri ikone Jovana Četirevića Grabovana s ikonostasa iz parohijske Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb.
8. Izvještaj o provedenim radovima zaštite i očuvanja kulturnog dobra za 2013. godinu, KO Bjelovar, 2013.
9. Izvještaj o provedenim radovima zaštite i očuvanja kulturnog dobra za 2017. godinu, KO Bjelovar, 2017.
10. Lerotić, Pavao (2015.) *Izješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na ikonama iz parohijske Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb.
11. Lerotić, Pavao (2016.) *Izješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na ikonama iz parohijske Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb.
12. Lerotić, Pavao (2017.) *Izješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na ikonama iz parohijske Crkve velikomučenika sv. Georgija u Velikom Pogancu*, HRZ, Zagreb.
13. Meder, Ferdinand (1983.) *Dopis Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture*, Zavod za restauriranje umjetnina, Zagreb, 1980., Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25.
14. Meder, Ferdinand (1984.) *Zahtjev za konzervatorsko-restauratorske radove Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture*, Zavod za restauriranje umjetnina Zagreb, 1984., Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25.
15. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Sektor za konzervatorske odjele i inspekciju, Konzervatorski odjel u Bjelovaru: Rješenje za uvrštavanje kulturnog dobra pod preventivnu zaštitu, Bjelovar, 2015.
16. Nikolić, Olga (1989.) *Izješće*, Zagreb, Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25.
17. Nikolić, Olga (1989.) *Izješće*, HRZ, Zagreb, Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25.
18. Pismo Milana Babića (1970.) Veliki Poganac, Arhiv HRZ-a, Registar br, 25, br. 29/1-70.
19. Prijedlog radova i opis stanja, Zagreb, Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25.
20. Sredstva potrebna za radove po etapama, Zagreb, Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25.
21. Studen, Zrinka (2017.) *Inventar Crkve sv. velikomučenika Georgija u Velikom Pogancu*, KO Bjelovar, 2017.
22. Studen, Zrinka (2017.) *Ikonostas Crkve sv. velikomučenika Georgija u Vojakovcu*, KO Bjelovar.
23. Veliki Poganac, Crkva sv. Gregorija – ikonostas – pregledni list, snimili: Borka Milković, d.i.a., Teodora Kučinac, d.i.a., crtali: Teodora Kučinac, d.i.a., Marin Čalušić, stud. arh. HRZ, Zagreb, 2012.

24. Zavod za restauriranje umjetnina (1983.) *Prijedlog za uvrštavanje u program kulturnog razvoja na razini Republike za 1984. godinu*, Zagreb, Arhiv HRZ-a, Registrator br. 25.

SITOGRAFIJA

1. <http://www.h-r-z.hr/index.php/djelatnosti/konzerviranje-restauriranje/staf2/1293-obnova-ikonostasa-jovana-etirevia-grabovana-iz-velikog-poganca>
2. <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=5945>
3. <http://casopis.prosvjeta.net/fragmenti-kulture-u-nestajanju/>
4. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7391>
5. <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212>

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

1. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
2. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
3. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
4. Iz: A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2015.
5. <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=7144>
6. M. Hrlić, 2018.
7. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
8. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
9. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
10. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
11. <http://casopis.prosvjeta.net/fragmenti-kulture-u-nestajanju/>
12. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
13. N. Vranić, MK, 1960.
14. M. Braun, HRZ, 1980.
15. HRZ, 2009.
16. HRZ, 2015.
17. M. Braun, HRZ, 1987.
18. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
19. M. Braun, HRZ, 1987.
20. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
21. M. Braun, HRZ, 1987.
22. M. Dvorščak, HRZ, 1998.
23. M. Braun, HRZ, 1987.
24. M. Dvorščak, HRZ, 1998.
25. M. Hrlić, 2017.
26. HRZ, 2012.
27. M. Hrlić, 2017.
28. M. Hrlić, 2017.
29. E. Anušić, HRZ, 2012.
30. E. Anušić, HRZ, 2012.
31. N. Vranić, MK, 1966.
32. D. Medaković, MK, 1945.
33. N. Vranić, MK, 1966.
34. E. Anušić, HRZ, 2008.
35. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
36. E. Anušić, HRZ, 2008.
37. V. Brdač, MK, 1954.
38. E. Anušić, HRZ, 2008.
39. E. Anušić, HRZ, 2008.
40. V. Brdač, MK, 1954.

41. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
42. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
43. E. Anušić, HRZ, 2009.
44. M. Hrlić, 2017.
45. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
46. Iz: D. Medaković, *Putevi srpskog baroka*, Beograd: Nolit, 1971.
47. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
48. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
49. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
50. HRZ, 2008.
51. G. Tomljenović, HRZ, 2017.
52. M. Braun, HRZ, 1980.
53. HRZ, 2014.
54. HRZ, 2014.
55. J. Ladović, MK, 1957.
56. N. Vranić, MK, 1966.
57. N. Vranić, MK, 1966.
58. E. Anušić, HRZ, 2012.
59. E. Anušić, HRZ, 2012.
60. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
61. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
62. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
63. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
64. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
65. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
66. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
67. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
68. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
69. M. Hrlić, 2017.
70. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.
71. G. Bekina, KO Bjelovar, 2017.

SUMMARY

A lot has been said and written about Jovan Četirević Grabovan, but in the abundance of sources we encounter many doubts, gaps and disagreements: from the fact that the same name was used by two different painters, to being identified with other iconographies. His life was sometimes also difficult to understand and his works points to unusual oscillations: from traditional to advanced. There are three main sources for his life and work: what he wrote himself, the archive material, and finally, his works. Sometimes they match but sometimes differ. Judging by the last fifteen years of his life he was a very productive painter. The list of his works is still open. It is a mitigating circumstance that his icons and iconostases were often signed and dated. Regarding his iconostases on the territory of Koprivničko-križevačka and Bjelovarsko-bilogorska County, one was completely destroyed in the war, in two cases only a few icons remained and the fate of one is still unknown. Another was a victim of an inadequate cleaning attempt (with good cause) and two were completely neglected while one is still not identified with certainty as his work.

He completed a great number of complicated art works so it is clear that he had a well trained team of associates. He did not hide it and, in fact, he often made that clear in his inscriptions. Of those that are known by name we remember Georgije Grabovan and Grigorije Popović. His work has unequable value and is difficult to track the development of his skills.

It was assumed that he was born around 1916. in the village of Grabovo near Ohrid in today's Albania. Since he began to record his life only after leaving Hungary, we don't know a lot about his life in his hometown. He lived in Hungary from 1736 to 1746 and then went to Russia to study the craft where he spent 4 years. After returning from Russia, he returned to his birthplace and married. Those five years that he spent there still remain in darkness. After that, he went to Osijek where he settled between 1769 and 1772 and founded a workshop. When he came to the Metropolis of Karlovac he was already a formed painter, over 50 years of age and having a large family to care about so he couldn't spend too much time choosing clients or denying their requests, and rural areas were quite conservative. That is why he remained trapped between tradition and baroque.

The testimony of his affirmation in the new environment are inscriptions in which he identified himself as »a citizen of Osijek«. He is the author of three (four?) iconostases in Koprivničko-križevačka and three are in Bjelovarsko-bilogorska County. Today they are very interesting and complex conservation subjects since we can get an idea of the whole array of different cases that can endanger artistic heritage on the basis of one author.

After 1802 we lose every trace of him so it is assumed that he died after that year. In Osijek's archives the year of his death is not noted so we suppose that he died outside of Osijek, perhaps even during work on a new iconostasis.

The first was an iconostasis in the monastery of Lepavina (1775) which was destroyed in 1943 during World War II. There are only 2 icons that remained. The iconostasis he made for Podgorci in the church of St. Petka (1777) is found in an unrecognizable condition. On the

(obviously) new construction only two icons are recognized as Grabovan's work while some of them including the Royal Gates and the Crucifixion remain under a suspicion. What exactly happened to the rest of the iconostasis is the task of the future researches because no evidence has been found so far. Currently it is exposed to inadequate conditions in the abandoned church. It is very likely that it will be dislocated and meticulously cleaned. It has never been a subject of conservation operation. However, the iconostasis in the church of St. Georgius in Veliki Poganac (1779) is quite another case. Although it is in one piece, that doesn't make it a less difficult case. It has been exposed to candle smoke for more than two centuries. The thick layer of soot has hidden many icons, the supporting structure was repainted, and somewhere in the middle of the last century it was treated with inadequate cleaning chemicals by a paroch who tried to clean soot and dust. Therefore, he irreversibly damaged the third-tier color layer which, in some cases, will be difficult to reproduce in the same form as Grabovan did. Preventive and direct conservation and restoration works were carried out since 1989 and it is still in progress. The upper zone has been restored. Best case scenario, the end of conservational activities is predicted to be between 2022 and 2025. The story about the iconostasis from the church St. John the Baptist in Sredice (1780) is also very interesting. Around 1903 it was moved to the near by church of St. Peter and Paul in Gudovac. However only the icons and not the whole bearing structure were moved. The new bearing structure was made by Anton Sić from Zagreb. Perhaps he was the one who repainted the old icons and added three new ones on the top. In 2012 the church collapsed but the apse remained untouched. Ten icons were stolen and the rest was urgently evacuated and moved to the choir of the church of St. Trinity in Bjelovar where they are still today. Grabovan's presence was also recorded in Pavlovac in the church of St. Panteleimon (1783). The iconostasis was moved from the old church to the now one in 1906. It is assumed that the first and second tiers of the iconostasis (not Grabovan's work) have been added at that point. The iconostasis is found in quite good condition. Over time, the structure was repainted and the picture of St. John the Baptist was added in the third row. In 2008 direct and preventive conservation and restoration work was carried out. The next important work from this area is the iconostasis in the church of St. Georgije in Vojakovac (ex Betinjani) (1782). The micro-climatic conditions are not adequate and it is attacked by wormwood. It is also noticed that the structure was repainted at one point in the history. In 2008 it was a subject of preventive and direct conservation action. A lot of carved decorations are missing and the static is unstable. Luckily it doesn't represent a very difficult conservation case because there is enough comparative material that can serve to replicate the missing parts. The this year's disinsection should keep it safe from wormwood for a while. A special case is the iconostasis in Osijek Vojakovački in the church of St. Father Nikolaj (1786). The author of this iconostasis has not yet been identified with certainty. For now it is attributed to a circle of artists who collaborated with Grabovan or perhaps his assistants. The iconostasis is in very bad shape. Many icons are the result of later interventions of some provincial painters who left their mark in two phases. The name of one of them is known to us because we are reading it at the Royal Gates: Čedomir Smoljanović, 1974 and 1975. The original icons are in very poor condition: they are missing a polychrome layer or are half-cut. Without detailed scientific research it is hard to accept or reject the possibility of another piece made by Jovan Četirević Grabovan. In

2008 an urgent and direct preventive consolidation was carried out because the statics of the construction was seriously weakened. The beam on the back was inserted, which should provide static sturdiness for a while but it is still very crooked. The decorations has mostly fallen off. Though it is dimensionally the smallest iconostasis, it is a very demanding and complicated conservation venture. The biggest problem will be nonconforming icons that can not be replaced with the facsimiles of the originals because detailed shots do not exist. It is possible to replace them with new ones based on analogy with other iconostases and create icons that will match Grabovan's work more than Smoljanović's intervention. Missing decorations can be reconstructed thanks to the existing samples.

To conclude, Croatian Restoration Institute guided numerous conservation interventions in 2008 and 2009 in order to stabilize their state and secure their conditions from major risks of further deterioration. But the restoration and conservation services still have a lot of work to do. Croatian Restoration Institute and Conservation Department of Bjelovar are cooperating with intention to provide the best possible solution for all this monuments.

The greatest problem of all is not the state of objects but how to spur the public interest and provide them protection from further deterioration. It is important to keep them *in situ* as long as it is possible (Veliki poganac, Pavlovac, Vojakovac), but not in cases where inadequate conditions are endangering their state even more (Podgorci). The musealisation would be the best solution for some of them and the easiest way to present them to the public, as well as observe their condition (Gudovac). There is a constant decline in the number of religious communities it's members for which they were made in the first place so the iconostases slowly begin to lose their function. One of the possible solutions is to found a museum specially dedicated to these kind of monuments. However, the conditions of some of them are making their exposure difficult to elaborate (Podgorci, Osijek Vojakovački). The other possibility is to organize tours that could include the visit of these sites. By paying greater attention to the outside world, the awareness and interest of the surrounding environment would awaken. Raising public awareness is a great and demanding job, but it is the best conservation method we can provide them.

KEY WORDS

Jovan Četirević Grabovan

Iconostasis

Inadequate micro-climatic conditions

Loss of function

Repainting

Wormwood

Missing polychrome

Preventive and direct conservation

Consolidation

Musealisation

Dislocation

Public interest